

Ш Ы Н

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 91 (17228)

2006 чылдың ИЮЛЬ 25, вторник

Номерни парлаггаже дужагааны: график езугаар — 21.00, херек кырында — 16.30. Садар өртээ 4 рубль.

Азия кубогу дээш МАРГЫЛДАА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Эрткен неделяда Азия кубогу дээш камгалакчылар аразында спортчу маргылдаа чадаг чарыш эстафетазы-биле июль 20-де эгелээн. Маргылдааны эртип турар чери Көк-Тей чоогунда майгын хоорайы, спортчулар ону долгандыр 3 километрни чүгүр-жүр. Бо удаада Енисей спортчуларны база-ла сагындырып эгелээн. Ол дүне Каа-Хемниң суу 35 см көдүрүлгөн. Көвүрүгже чоокшулап кээр автоорукту элээн хей черлеринден суг ажыр шаап турар болду. Камгалакчылар ийи кезекке чарлып алган — маргылдаага киржип турарларны, онзагай байдалды өөренип көргөш, маргылдаага киришпейн турарлар холундан тудуп алгаш кежирип турган.

Россияның Хамааты камгалал болгаш онзагай байдалдың сайыды 10 шакта чедип келген. Оон соонда маргылдаа эгелээн. Сергей Шойгунун удуртулганы-биле тырттырып турар болгаш бижип турар журналистер чыскаалдыр тургузуп каан автомобильдерге, камгалал дерилгезинин, техниканың болгаш дериг-херекселдериниң делгелгезинин экспонаттарына чаде бердивис. Сайыт кончуг хынамчалыг экспонаттарны көрүп, оларның техниктиг характеристиказын сонуургап, чамдык черлерге саналын чугаалап, ажыл-херекчи езу-биле тодаргай кыска айтырылганы салып турду. «Мен сенден тендер дугайында айтыр-

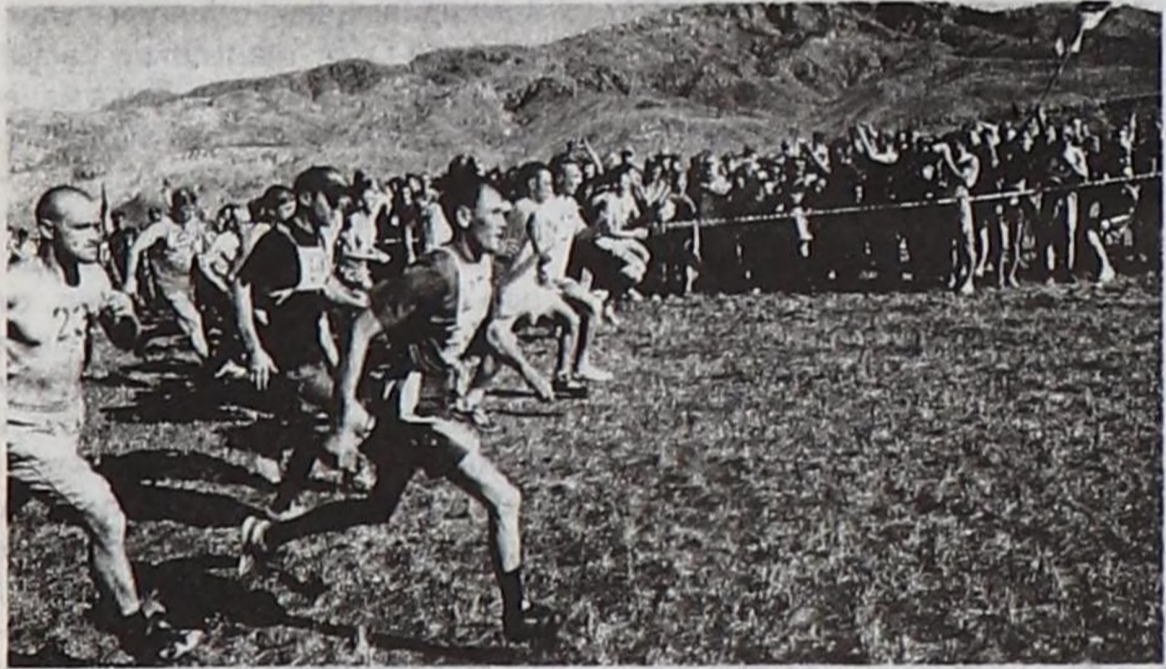
шинчилел институту» федералдык күрүне бүдүрүлгезинин Сибирь салбырының кирип келгени өрт өжүреринин талазы-биле чаа техниказының көрүлдезин бичи сонгаарладыр ужурга таварышкан. Эртем-шинчилел институтунун директору, техниктиг эртемнериниң кандидаты Сергей Амельчугов мынчаар чугаалады: «Мындыг хевирлиг делгелгелерге чыл санында киржип турар бис. Мында

бурунгаар даштыкыдан садып ап турдус. Илчирбелиг машинага бир дугаарында келген бис, оон ажыкты база кончуг, моон мурнунда даштыкыдан садып ап турганымыска бодаарга, оон өртээ он үш катап чиик. «Гидромет» кончуг онзагай техника болуп турар. Томчилериниң чогаадыкчылары хайгаараарының болгаш контролдаарының системазын көргүскенер. Тергиин эки катер, гидравликтиг херексел кижилерни сугдан камгалап алыр талазы-биле кайгамчык магальг система. Чаа болгаш солун чүүлдер хей, оондаа хейну чугаалап болур. Чижээлээрге, бистиң Европада коллегаларымыс гидравликтиг херекселди садып ап турар, олар чүгле оон деңгелинге доктаап турар. Бисте ийи катап ажыктыг, үш катап өртээ чиик чаа-чаа техниканың салгалдары тыптып кээп турар»

Бир дугаарында болгаш эн колу — арга-дуржулга солчуру, ийи дугаары — чаа дериг-херекселдерни болгаш технологияны ажыглаары шенээри, үш дугаары — областарның отрядындан регионнар отрядында шиллелге, регионнар отрядындан-федералдыг отрядче, тодаргайлаарга, «Центроспас» болгаш «Лидерже».

«Мээң санап турарым-биле алырга, эң-не колу коллегаларым-биле ужурашканым, оларның адын дайынчы чурум езугаар адавас мен, чүге дээрге ол оолдар чүгле бистиң чуртувуска эвес, болган чок-ла делегейниң өске девискээрлеринге ажылдай бээрлер. Ынчангаш бистиң күзеп турарымыс болза, олар бот-боттарын билчип алыры чугула. Бот-боттарын билчиринден бүзүрөл тургустунар. Моолдун болгаш Белоруссияның сайыттары-биле ужураштым, Швейцариядан мээң коллега база ужуп чедип келди. Сөөлгү чылдарда онза байдалдың яамылары дыка хей чурттарда тургустунган.

(Уламчызы 2-ги арында).

байн тур мен, а чүге бо долганмайн турарыл?» — деп, катерниң чурум байдалының дугайында Сергей Күжүгетович тодаргай айтырыгы салды. Омичилериниң походчу байдалга ажыглаар печказын демдегеп алырын дузалакчыларынга даалга берди. «Республика Башкортан» деп бижип каан «Нива» машинага чедип келгеш «Силер мону Тывага белекке берип тур силер бе» — деп, каттырып айтырды. Шынап-ла, «Ниваны» Тываның камгалакчыларына башкир коллегалары белекке берген болду. Ол-ла дораан Тываның Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының сайыды Эрес Байыроолга машинаның дүлгүрүн байырлыг байдалга тыпсып берди.

Чадаг чарыш эстафетазының автоорукка чоок болуп турары-биле «РФ-тиң Онза байдалдар яамызының өртке удур камгалалдың Бүгү-россияның эртем

өрттү өжүргениниң дөрт хевирин көргүзүп турар бис — азрозольдуг, импульс-биле өрттү өжүрери, тудугларга өрттү өжүреринге ажыглаар чазылдырышканының базышкыны болгаш робот хевирин-биле өрттү комплекстиг өжүрериниң системазын кирип турар бис. Бо институттун чаа ажылдап кылган ажылы болур».

Оон соонда парлагга-конференциязынга Сергей Шойгу көргөн чүүлдерни мынчаар тайылбырлап чугаалады: «Чоокта чаа «Камгалалдың дериг-херекселдери-2006» питерге болуп эрткен делгелгеге деңгээрге, бо бичи делгелге-дир. Ынчалза-даа чеди чүс ажыг компания ужура чүүлден эгелээш, идикке чедир бодунуң продукциязын эккелгендир. Моон мурнунда мындыг чүүлдер биске турбаан болгай, ол мени өөртүп тур. Мында шупуу делгеп каан чүүлдерни 13 чыл

Тыва Республиканың Чазаанда

БАЙЫРЛААРЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫН БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Арат Республиканың тургустунганының 85 чылын, Республика Хүнүн, «Наадым-2006»-ны байырлаарының программазын болгаш байырлалды белеткээринин болгаш эрттиреринин хемчеглерин бадылаар дугайында доктаалды июль 20-де хүлээп алган.

Байырлалды 2006 чылдың август 13, 14, 15 хүннеринде эрттирер. Байырлалга кожуннардан, Ак-Довурак хоорайдан 340 кижии составтыг делегациялар Кызылга болуп байырлал хемчеглеринге киржирин доктааткан.

Тываның бо улуг национал байырлалыга киржирин-биле Алтай, Хакасия республикаларының, Красноярск крайының, ол ышкаш Моолдун Завхан, Убса-Нур, Баян-Өлгий аймактарының делегацияларын, тыва хүрешке Тыва Республиканың ажык чемпионатында киржир моол мөгелерни чалаарын Чазактың хүлээп алган доктаалында айыткан.

Бадылаан байырлал хемчеглеринге белеткелди болгаш эрттирерини организастыг комитетке (Шырап), Көдээ ажыл-агый, Культура, Садыг, амыдырал хандырылга яамыларына (Лавриненко, Самдан, Салчак), Күш-культура болгаш спорт, Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый агентилдеринге (Кара-Тонгун, Кенден) дааскан.

ТАР-ның тургустунганының 85 чылынга, Республика Хүнүнге, «Наадым-2006»-га тураскааткан байырлал-хемчеглерни суур бүрүзүнге организастыг эрттирерин болгаш республика байырлалына киржир делегацияларның келирин хандыраарын муниципалдыг тургузулганың удуртукчуларына сүмелзээн.

Кызыл хоорай болгаш Кызыл кожунунун чагыргаларына (Донгак, Ооржак) найысылалдың аалчыларын хүлээп алырынга эки белеткенирин, чагайжыдылга болгаш санитарлыг ашталга талазы-биле субботниктерни эрттирерин, байырлалдың культура-массалыг хемчеглери эртер черлерге, хей-ниитиниң кеменилгезин организастаарынче, хей-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынче, хей кижилер чыылган черлерге өрт айылы болдурбас хемчеглерге онза кичизгенин салырын сүмелзээн.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга 2006 чылдың август 1-ден эгелээш, 20-ге чедир чурттакчылыг суур бүрүзүнге хей-ниитиниң корум-чурумун бажыглаар болгаш орук-транспорт озалонда болдурбас талазы-биле хоорайларны болгаш кожуннарның иштики херектер органдары күштелдирген чурум езугаар албан эрттирерин сүмелзээн деп, Чазактың хүлээп алган доктаалында бижээн.

Айыыл чок чорук албанында

УЛАНГОМГА КЫЗЫГААРЖЫЛАП УЖУРАШКАН

Чоокта чаа Моолдун Увс аймактын Улангом хоорайга Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң начальниги полковник П.Е. Солодов баштаан эргелелдин ажылдакчылары моол коллегалары-биле ажыл-албанының ужуражылгазын эрттирген. Моол таланың ажылчы бөлүүн Моолдун дилеп тывар албанының Увс аймакта эргелелиниң начальниги полковник Ю. Болдбаатар удурткан.

Ажылчы ужуражылгага ийи таланың кады ажылдакчыларының түннелдерин үндүрүп, күрүне кызыгаарын дамчыштыр кем-херек үүлгедир бөлүктөриң төлээлерин истеп тыварының талазы-биле чамдык оперативтиг истелге ажылдарының чорудуун дугуржуп чугаалашкан. Ол ышкаш тероризмге, чөпшээрел чок көжөр

чорукка, хоойлуга удур ок-боо болгаш наркотиктер садып-саарар чорукка удур кады ажылдакчыларын уламчылаарын база кызыгаар чоогунда девискээрлерге хамаарышкан хамчык аарыглар, эпидемия дугайында медээлерни үе-шаанда солчурун дугурушкан.

Хуралга сөөлгү үеде ийи талада хоойлуга удур ок-боо болгаш ок-чөмзөк садып-саарары-биле холбашкан кем-херек үүлгедилери көвүдээнин, Россиядан Моолче наркотиктиг бүдүмелдер кириилгезинин ажылын организастаар деп турарының дугайында медээ барын база кожа чыдар девискээрлерде мал оору эң чидиг айтырыг бооп артып турарын айтыкш, орта удур демиселди бир демниг чорударын дугурушкан.

СИБИРЬГЕ БЕШКИ ЧЕРНИ ЭЗЛЭЭН

Июль 10-17 хүннеринде Чита хоорайга Федералдыг айыыл чок чорук албанының Сибирь регионунун девискээр органдарының спортчуларының 33-кү ужуражылгазынга Тываның айыыл чок чорук албанының командазы киришкеш келген.

Чыл санында эртер бо маргылдааларга бо удаа 12 команда киришкен. Олар спорттун 6 хевиринге маргышкан, оон түнелинде Тывадан команда ниитизи-биле 5-ки черни эзлээн. Албан-хүлээлгезин эртип тура, чок болган Сибирь регионунун чекистеринин чырык

адынга тураскааткан боодалга маргылдаазынга Тываның командазы ийги черни эзлээн. Оон иштинде эргелелдин истекчизи, юстицияның лейтенанты Д.Н. Монгуш 100 сандан 98-ти алгаш, бо хевирге спорт мастериниң нормативин күөсеткен. Ийи мергежилдин маргылдаазынга подполковник А.У. Кара-Сал 1510 очко алгаш, 4-кү черни эзлээн. А ниити тиелгени Чита облазының командазы чаалап алган.

Эргелелдин хей-ниити-биле харылзаалар тудар бөлүү.

Чоннуң уну

БИСТЕН, СОҢГУКЧУЛАРДАН, ХАМААРЖЫР

Соңгулдалар чоокшулаан. Тываның Улуг Хуралының Хоойлужудулга, Төлээлекчилер палаталарына, муниципалдыг эрге-чагыргаларының соңгулдалыг албан-дужаалдарына канчал-чооп-даа тургаш, катал чыдып каарын хараан эрге-чагырга эдилеп өөрени берген кижилер бүгү-ле болдунар аргаларны ажыглап эгелээ. Республикада туруп турар аңгы-аңгы партияларның төлээлери суртаал ажылын чоруда берген. Бөдүүн чоннуң ол суртаал кайы хире үндөзүндөстүүн хынаар аргазы бар эвес. Меге, эскет чок, авыастыг медеэлер мээ-медерелге доктаап, кижилерниң сеткилин доюлдуруп хөлээдир. Ол шын эвес үзел-бодалды оттурар. Ооң түннелинде соңгулда үезинде шын эвес шилиштин кылыр. Ынчангаш соңгулда соңгукчу кижилер бүзүндүн эки шүгдүнүп, боданырын, шын шилиштин кылырын негеп турар.

Мурнун хынаар, соон истээр джир, база катал эрткен амыдыралывыстан чижектерден сайгарып көрээлинер. Соңгулда продукция «Хоозураан Тыва» деп номчугашты соңгукчу сактып олур боор. Ийе, факт, факт-ла ийнаан. Ынчалза-даа маңаа чүгле Ш.Д. Ооржакты караркташ туруп бээрге, окта шын эвес. Ямылар, ведомстволар, кожуун, сумуга чедир күүсекчи эрге-чагырганың удурткучулары маңаа дорт хамаарылгалыг.

Мээң төртүттүнген, өскен черим Баян-Талага чүс-чүс инектерни тудуп, саап азырап турганывыс оран-сава, 80-90 хире машина-техниканың машина-трактор станциязы, удурткучу даргаларывыстың саадал органы кон-

торазы тулчуушкун болган соон-да чүве дег, өңгек кара-кара болуп туруп кагды. Үезинде аңаа ажылдап турган харысалгалыг кижилер ам-даа сагыш амыр амыдырап чорлар. Совхоз дирекциязы, суму, кожуун, республика чергелиг хүндүлүг депутаттарывыс төтөгелеттинген өңчү-хөреңгиге хамаарыштыр дыңнадылар, хоойлу езугаар негелделер үндүрүп, үезинде шиитпирлиг хемчег албаанындан бүгү эт-хөреңги, мал-маган ийи-чаңгыс хоптак кижилерниң аспаанче кирген. Ол дээш кым-даа буруу чүктөвээн болгай.

ТР-ниң Президентизи көдээ ажыл-агыйын камгалап арттырар дээш бүгү-ле болдунар хемчеглерни ап келген. Бар курлавырларны, арат бугаларын ажыглаар, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдөр, картофель, ногаа тарыырын көвүдөдир дээш, чеже доктаалдарны хүлээп албаан дээр. Үрезин картофельди, тарааны чер-черлерге сөөртүп чедире бээрге, канчаар «үлөжи» турганын суурларның чурттакчылары билер. Хоойлу-дүрүм органнынын, тус чер чагыргаларының четпес ажылының түннелинде Тываның чурттакчылыг суур бүзүңгө хоралыг араганың болгаш кара таакпы-ның адрестери хөгжүп эгелээ. Чылдың чемишчидип ажыглаар тараа тарыыр шөлдерни ээн кааптарга канчал баар ийик? Ажыл чок арткан чон база чашпан тудуп бүргей берген шөлдер ышкаш арагалашкынче диги-биле кирпкен. Маңаа араганы буруудатпас мен, хамык ужур бистин өгбелеривистин хүндүлөп чорааны чемин ижи-

билбес сарыыл чок кижилерниң чөгөнчин миннир херек.

А ажыл-агыйны сандараткан чамдык кижилеривис ам мырыңай кожуун, республика чергелиг депший берип, хүндүлүг депутаттар аразында ам-даа алыр-чириин бодал чоруурлар эвеспе. Олардан кичээнир болза эки.

Россияның солуннарына Тывадан орус дылдыг чонну үндүр ойлаткан, оларны кызыл-кыйып, өлүрүп-чидирип турар дээн нүгүл долган материалдар эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде үнүп турду. Россияның парлагалыгынга безин чадаарда Тываны «изиг точка» деп адап турду.

Мындыг берге караңгы тамыже дүлнү бер часкан үениң дургузунда чаңгыс-ла турум туруштуг ажылдап келген Ш.Д. Ооржакка бодум хуумда четтиргеним илередир мен. Шериг-оол Дижиковичиниң удуртуп турган Чазаның ачызында ат астынган демократтарның «Хоозураан Тыва» деп адааны төрэн черивис ам хөгжүлдениң чаа үе-чадазында кирген.

Ам болур соңгулдаларда ооң хоойлу-дүрүмүн хажык чокка сагып тургаш, депутаттарга, күсекчи эрге-чагырганың удурткучуларына чоннуң эң-не төлөптүг оолдар, кыстарын шын шилип соңгуп алыры республикавыстың бурунгаар хөгжүлдениң улул салдарны чедирер. Ындыг болганда, кандидаттарны кончул бодамчалыг шын шилири, соңгууру бистин боттарывыстан, соңгукчулардан хамааржыр.

Владимир ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

«ТываЭнергонуну» кичээнге чон хилинчектеведер, дээргилер

Мен бо чүүлүмү бодумнун чурттап турарым Чыраа-Бажы суурнун бүгү чурттакчы чонунун өмүнээзинден чырыкче үндүрери-биле Тываның нийтилел-политиктиг солуну «Шынче», ооң редакциязынче улуг дүвүрел-биле бижип олур мен.

Тыва Республиканың Конституциязының 1 эгениң 2 чүүлүнде «Кижилер, ооң эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл болур. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери болгаш хосталгаларын хүлээп ап көөрү, сагыры болгаш камгалаары — Тыва Республиканың хүлээлгези» деп бижээ. Ындыг болуру албан турар ужурулг. Конституцияда магадылаттынган бүрүн эргелеривисти чамдык дээргилер кызагдап, кызыгаарлап, чонну хилинчектеп турары дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Ам бистин суурнун электри энергиязының 2004, 2005 болгаш бо 2006 чылдың амгы байдалының дугайында таныштырып көрей. 2004 чылда бистин суурга 41 хонук дургузунда электри чыры болгаш турган, 2005 чылда — 14, а 2006 чылдың июль 4-тен эгелээш, бөгүн июль 20-ге чедир сайгылган кыпада. Чылдагааны — чамдык чурттакчылар чылдан чылче электри энергиязын ажыглап турары дээш ооң хөлезин төлөвейин турар, өрелиг-дир дээш чырыкты Ак-Довурактан өжүрген. Өре-ширези чок, ай санында туда төлөп-даа турар кижилер караңгы черде чурттап оор. Чоннуң акшазы бар, төлөп турар, а буруулг кижилер кымнарыл дээрге, чондан акша хавырып, чып турар кижилер болур. Оларның хайы-биле чон кара хилинчээн көрүп, караңгы черде чурттап турары ол.

Чоннун негелде-хомудалдарын дыңнап, чон аразында чоруур кижилер болганында, бо айтырыг талазы-биле Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Н.Х.Кууларже телефоннап, 2006 чылдың июль 20-де албан-биле Чадаана чедип, ооң оралакчызы Р.М.Монгуш дарганың

өрээлинге барып ужураштым. Чыраа-Бажы суму чагыргазының даргазы Н.Д.Монгушка 4-5 катал дилег-негелделер кылдым. Оортан дээштиг хемчег алдынмаан, чон ам-даа хилинчээн көрүп, дүмбей караңгы черде чурттавышаан...

Бистерниң хостуг, хамааты эргелеривисти кызагдап-кызыгаарлап турары дээш хоойлу езугаар кым харысалга чүктээрил?! Бистин эргелеривисти прокуратура камгалаар ужурулг деп бодаар мен. Электри энергиязы өшкенинден чоннун соодукчуларына шыгжамырга тургаш баксырап калган эт-чеминиң өрттөн кым эгидерил? Электри энергиязын өжүргениниң түннелинде чонга чедирген материалдыг-даа, моральдыг-даа когарал дээш кымбир хамаарылгалыг кижилер харылаар ужурулг.

Бо дүвүрээзинниң берге байдалды Тыва Республиканың Чазаның деңнелинге чедир сайгарып көөрүн хамааты, суурнун үндөзүн чурттакчызы кижилер болганымда көдүрүп тур мен.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын-даа Айыт-калдарында кол-ла үндөзүн кылдыр салдынган сорулгалар — чурттакчы чоннун амыдыралын экижидеринче ууланган боор чүве-дир.

Чон хилинчектевейин көрүнер, дээргилер, электри энергиязын биске бо дораан беринер, силерге бистин буруувус чок. Черле ынчаш чоннун үнүн дыңнап, хөделип ажылдаар болза эки-дир ийин. Чонуңар дээш сагыш аарып, боттарыңарны бистин орнууска салып көрүнер, дээргилер!

Оолак КАРА-САЛ.
Кызыл хоорай.
Чыраа-Бажы суур.

МАРГЫЛДАА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

(Төпчү. Эгези 1-ги арында).

Бо чылын Моолда болгаш Белоруссияда, эрткен чылын Японияга тургустунган Онзагай байдалдар талазы-биле ямыларның четкизи тургустунуп келген. Бо система моон-даа сонгаар өзөр болгаш бистер коллегаларывыс-биле харылзааны деткири апаар бис» — деп, Сергей Шойгу демдеглээш, мындыг хевирлиг хемчеглерни эрттирериниң чугулазының дугайында бодунун бодалын илгерилээ.

Ол-ла хүн сайыт «Россияның камгалакчылар эвилели» Бүгү-россияның камгалакчылар организациязының тургузукчу конференциязының ажылынга киришкен. РФ-тин Онза байдалдар ямызының Соңгу-Осетияда дилеп-тывар отрядының начальниги, Эвилелдин Дээди Чөвүлелиниң кежигүнү Сергей Шетинин чаа структураның хүлээлгезиниң ямының хүлээлгезинден ылгалының дугайында журналистерге мынчаар тайылбырлап берген: «Хөй-ниити организациязының кол хүлээлгези — Россияның федералдыг, регионалдыг болгаш муниципалдыг камгалал тургузугларының бүгү күжүн каттыштырары. Камгалакчыларның болгаш оларның өгбүлезиниң социал магадылалын хандыраары кол угланышкыннарының бирээзи болур».

14.00 шакта чадаг чарыш эстафетазының тилекчилерин шаңнаан. Моолдун онза байдалдар талазы-биле кол эргелелиниң сержантызы Цогтбаяр Монхбаяр

эң чүрүк кижилер болган. Моон мурнунда маргылдаага кижип турган россияның камгалакчылары моол коллегаларының чедишкенинге бүзүрөп турган болгаш мынчаар чугаалап турганнар: «Эстафетага кымның тиилээрин, баш бурунгаар билип турдувус. Моон мурнунда болуп турган маргылдааларга моол камгалакчылар чадаг чарышка эң эки түннелди көргүзүп турганнар. Чадаг чарышка оларга деңнежерлер чок, а өске маргылдааларга тилекчилерни тодарыдыры дыка-ла берге».

Моол команданың удурткучу полковник Намсрайжав Чанцаның бодалы-биле алырга, чедишкениң чажыды бөдүүн — хүн санында белеткенири. Ону камгалакчының берге ажылы-биле кады чорудар апаар. Чижээлээрге, дээрги Чанцан мынчаар чугаалаан, Тыва же чоруурунун бичи бети чарыында Хубсугул аймактын, Цагаан-Нуур сумузуун ийи суурун үер суу алган. Ынаар сургакчылаар ужурга таварышкан. Малчыннарның 120 өг-бүлезин чайлагларже көжүрүп, суг алган черлерден 300 муң ажыг малды үндүрер ужурга

таварышкан. Маргылдааның ийги хүнүнде «Турникке таарыштырган күш мергелдеринге» тураскааткан. Чаңгыс комплекске үш хевирниң мергелин каттыштырган. Не-

гелдези — беш минута иштинде эң-не хөй санныг комплекстерни күүседери болур. Спортчуларның күш-дамыр белеткели чаңгыс командадан безин дыка ылгалып турган. Чижээлээрге, Белоруссияның команданың спортчуларының түннелдери беш минута иштинде 12-ден 26 комплекстерге чедир чайгылып турган. Судья коллегиязы 26 эң тергин түннел деп демдеглээ. Ону озал-ондак камгалал отрядының ээлчег дежурныйының начальниги Олег Сикорский көргүскен. Ол спорттуң беш хевирлеринге разрядтарлыг болуп турар. «Тывага бир дугаар кээп турар бис, моон ырак чорбаан бис. Силерде национал хептиг, дыка чараш уруглар бардыр. Дагларынар, республика боду биске дыка тааржыр-дыр. Ынчанмай канчаар, артында

Россияның Маадыры Сергей Шойгунун чуртту ышкыжыл — деп Тыва дугайында бодунун бодалын Сергей Сикорский чугаалаан.

Ол үеде улуг судья Валерий Бубнов бодунун ажылынга камгалакчыларны өөредип турган. Балыгланган кижилерге баштайгы эмчи дузазын чедирери. Оон дузалакчызы, судья Наталья Бубнова команданың кежигүннерин электроника-биле таарыштыр кылып каан Гаврюша, Глаша, Гоша манекеннер-биле канчаар ажылдаарын өөредип турган. Кол сорулга — дириг чедирер. Боду сынган Глашага шын эвес эмчи дузазын чедирер болза, ол алгырып үнер, ол баллдың санының бадырамына чедирер. Маргылдааның кол судьязы Александр Курсаковтуң дыңнатканы-биле алырга, чадаг чарыш эстафетазына болгаш турникке күш мергелдеринге 200 баллды санаар, техногениг характерлиг онза байдалдыг черлерге дилеп-тывар камгалал ажылдарын чорударына — 1500 балл, бойдустан байдалының дилеп-тывар ажылдарны чорутканы дээш — 1800 баллды санаар.

Маргылдаа хүннүң-не эртенгиң 9.00 шакта эгелээр болгаш июль 29-ка чедир уламчылаар.

В.ХОВАЛЫГ.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

**«ӨӨРЕДИЛГЕ»
НАЦИОНАЛ
ТӨЛЕВИЛ**

Күрүне шаңналдарының тилекчилери илерээн

Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2006 чылда өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле Конкурс комиссиязы республиканың 47 эң эки ажилдыг эге ниити, кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилге ниити билиг программаларын боттандырып турар республиканың өөредилге албан черлериниң башкыларының даңзын тургускан. Конкурс комиссиязының хуралында хүлээп алган протокол шийтирилери Тыва Республиканың Чазаа бодунуң хуралында деткээн болгаш тускай доктаалдарны июль 20-де хүлээп алган. «Өөредилге» национал төлевилелдин бир дугаар чылының тилекчи башкыларының даңзын парлаар-дыр бис. Олар шупту ажилында бедик профессионал чоруу болгаш өөредилге хөгжүлдесинге киригелгелерин улуг үлүг-хуузу дээш Россия Федерациязының Президентизиниң 100 муң рубль акша шаңналдарын тус-тузунда алырлар:

Елена Көк-ооловна Шожунчап – Бай-Тайга кожунунуң Тээли ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Светлана Чадамбаевна Конгар – Бай-Тайга кожунунуң Бай-Тал ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Лидия Конгаровна Кошкар-оол – Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалык №2 ортумак ниити билиг школазының химия башкызы;
Татьяна Хертековна Доржу – Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалык №1 ортумак ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Елена Алдын-ооловна Ховалыг – Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалык №1 ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Лидия Хорагаевна Ооржак – Ак-Довурактын №2 ортумак (долу) ниити билиг школазының тыва дыл болгаш литература башкызы;
Валентина Романовна Тарасова – Ак-Довурактын №1 ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Ирина Максимовна Лудуп – Кызылдың №5 гимназия өөредилге албан чериниң эге класстарының орус дыл башкызы;
Елена Анатольевна Пономарева – Кызылдың №3 ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Надежда Кызыл-ооловна Килик – Чөөн-Хемчик кожунунуң Чадаананың №1 ортумак ниити

билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Өнермаа Барбаановна Санаа – Чөөн-Хемчик кожунунуң Хөндергей ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Людмила Өктөк-ооловна Сегленмей – Чөөн-Хемчик кожунунуң Чадаананың №3 ниити билиг ортумак ниити билиг школазының тыва дыл болгаш литература башкызы;
Чечена Кожумаевна Сат – Чөөн-Хемчик кожунунуң Чадаананың №1 ортумак ниити билиг школазының англи дыл башкызы (мөчээниң соонда);
Марина Владимировна Радченко – Каа-Хем кожунунуң Сарыг-Сеп №2 ортумак ниити билиг школазының түүгү болгаш ниити билиглер башкызы;
Юлия Чагар-ооловна Сат – Каа-Хем кожунунуң Борук ортумак ниити билиг школазының биология башкызы;
Айлаңмаа Болат-ооловна Хоумуш – Кызыл кожунунуң Сукпак ортумак ниити билиг школазының англи дыл башкызы;
Светлана Чадаалаевна Сарыглар – Кызыл кожунунуң Сукпак ортумак ниити билиг школазының тыва дыл болгаш литература башкызы;
Галина Алексеевна Ершова – Кызыл кожунунуң Сукпак ортумак ниити билиг школазының математика башкызы;
Чодураа Дынзыг-ооловна Монгуш – Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы ортумак ниити билиг школазының эге класстар

башкызы;
Чодураа Дан-ооловна Шойдан – Өвүр кожунунуң Хандагайты ортумак ниити билиг школазының түүгү болгаш хойлу-дүрүм башкызы;
Зинаида Байыровна Донгак – Өвүр кожунунуң Солгур ортумак ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Валентина Георгиевна Байкара – Би-Хем кожунунуң Хадың ортумак ниити билиг школазының технология башкызы;
Наталья Георгиевна Матвеева – Би-Хем кожунунуң Тураның №1 ортумак ниити билиг школазының биология башкызы;
Ирина Николаевна Биче-оол – Тываның республика лицей-интернадының математика башкызы;
Татьяна Оюновна Санчаа – Тыва Республиканың күрүне лицейиниң физика башкызы;
Алдыңай Биин-ооловна Седен-Хуурак – Тыва Республиканың күрүне лицейиниң англи дыл башкызы;
Зинаида Калдар-ооловна Ховалыг – Сүт-Хөл кожунунуң Бор-Тайга ортумак ниити билиг школазының тыва дыл болгаш литература башкызы;
Чинчимаа Дүптеновна Монгуш – Сүт-Хөл кожунунуң Хөр-Тайга ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Людмила Ивановна Семенова – Таңды кожунунуң Бай-Хаак ортумак ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Валентина Ивановна Боровикова – Таңды кожунунуң Бай-Хаак ортумак ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Хангал Идамовна Эрендей – Тес-Хем кожунунуң Кызыл-Чыраа ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Татьяна Юрьевна Коробейникова – Тожу кожунунуң Тоора-Хем ортумак ниити билиг школазының математика башкызы;
Софья Доптун-ооловна Көрген-оол – Улуг-Хем кожунунуң Шагаан-Арыг №1 ортумак ниити билиг школазының эге класстарының орус дыл башкызы;
Светлана Ивановна Мельник –

Улуг-Хем кожунунуң Шагаан-Арыг №1 ортумак ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Лидия Осур-ооловна Сарыглар – Улуг-Хем кожунунуң Шагаан-Арыг №1 ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Мария Романовна Хоумуш – Чаа-Хөл кожунунуң Чаа-Хөл ортумак ниити билиг школазының орус дыл болгаш литература башкызы;
Людмила Май-ооловна Дюлюш – Чеди-Хөл кожунунуң Хову-Аксы ортумак ниити билиг школазының география болгаш биология башкызы;
Светлана Бичижиковна Очур – Чеди-Хөл кожунунуң Хову-Аксы ортумак ниити билиг школазының эге класстар башкызы;
Елизавета Намзыраевна Буурлудай – Эрзин кожунунуң Мөрен ортумак ниити билиг школазының биология, химия болгаш экология башкызы;
Любовь Намзыраевна Карти – Эрзин кожунунуң Мөрен ортумак ниити билиг школазының тыва дыл болгаш литература башкызы;
Зоя Андреевна Брутян – Таңды кожунунуң Сосновка ортумак ниити билиг школазының даштыкы дыл башкызы;
Любовь Константиновна Белоусова – Кызылдың №15 лицейиниң түүгү башкызы;
Ирина Николаевна Султанова – Кызылдың №12 ортумак ниити билиг школазының биология башкызы;
Нина Васильевна Петренко – Кызылдың №3 ортумак ниити билиг школазының химия башкызы;
Фаина Тас-ооловна Манзанова – Кызылдың №2 ортумак ниити билиг школазының эге класстарының орус дыл башкызы;
Галина Георгиевна Страшкова – Кызылдың №15 лицейиниң немец дыл башкызы;
Надежда Васильевна Ягвдик – Кызылдың №15 лицейиниң математика башкызы.
Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш

грантыларын тыпсырының талазы-биле Конкурс комиссиязы инновациялыг өөредилге программалары-биле ажылдап турар 112 башкыдан, 40 класс удурткучуларында күрүне шаңналдарында билдиришкени бо чылын хүлээп алган турган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналы дээш республиканың өөредилге албан черлериниң инновациялыг өөредилге программалары, чаа технологиялар болгаш төлевилелдер-биле ажылдап турар эки башкыларының конкурсузунуң тилекчилериниң даңзын улаштыр парлаар-дыр бис. Олар Чазак Даргазының 100 муң рубльдерин тустуунда алырлар.

Юлия Шуржеевна Март-оол – Кызылдың №9 муниципалдыг гимназиязының эге класстар башкызы;

Галина Комбуштаевна Ондар – Кызыл кожунунуң Шамбалыг ортумак ниити билиг школазының тыва дыл болгаш литература башкызы;

Антонина Соктаевна Бичелдей – Ак-Довурактын №4 ортумак ниити билиг школазының математика башкызы.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 30-30 муң рубль шаңналдарын алыр инновациялыг чурум-биле ажылдап турар класстар (бөлүктөр) удурткучуларының конкурсузунуң тилекчилери:

Ольга Дмитриевна Недрова – Кызылдың №5 муниципалдыг ниити билиг албан чериниң башкызы;

Светлана Владимировна Лейзер – Кызылдың №15 лицейиниң башкызы;

Ольга Владимировна Пикалова – Кызылдың №5 муниципалдыг ниити билиг албан чериниң башкызы.

Класстар (бөлүктөр) удурткучуларының конкурсузунуң тускай 30 муң рубль шаңналынга:

Александр Адыг-оолович Сюрюн – Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалыктын №1 ортумак ниити билиг школазының башкызы төлептиг болган.

Тилекчилериниң биле, хүндүлүг башкылар!

Аныяк лидерлер кайда силер?

2006 чылда чурттакчы чонун амыдыралының аңгы-аңгы талаарын хаара тудуп турар дөрт национал төлевилел республикада ажылдап эгелээ. Өөредилге – кол адырга хамааржыр, ынчангаш «Өөредилге» национал төлевилелдин боттанышының улуг кичээгейни салып турары ол. Амгы үеде республикада өөредилгениң лидерлерин деткириниң талазы-биле тускай система ажылдап эгелээ. Хей чылдар дургузунда өөредилге албан черлериниң ажылдакчыларының ортузунга профессионал мастер чоруктарның «Чылдың башкызы», «Чүрээмни уругларга сөңнеп тур мен» база бо чылдан эгелээш, «Чылдың кижизидикчи башкызы» конкурстар эртип турар. Национал төлевилелдин шугуму-биле конкурстуг шилдиглериниң биле 15 ниити билиг албан черлери федералдыг бюджеттен тус-тузунда бир миллион рубльдин шаңнал акшаларын, 47 башкы 100-100 муң рубльдерин, республика бюджетинден 3 өөредилге албан чери 100-100 муң, 3 эки ажилдыг башкы база 100-100 муң, а 3 эки класс удурткучузу 30-30 муң рубльдерини шаңнал кылдыр алырлар. Бо ниити билиг өөредилге албан черлери,

башкылар, класс удурткучулары Тыва Республиканың Чазааның Даргазының өөредилге черлеринге шаңналдар болгаш грантылар тыпсырының талазы-биле Чазактын чанында Конкурс комиссиязының протокол шийтирилине тодараттыган.

Салым-чаяанныг аныяктарны деткириниң талазы-биле четчир арга-дуржулга республикада бар. Эртемнер аайы-биле республика чергелиг олимпиадаларны эрттирериниң чаңчылдары кадагалатынган болгаш улам сайзырап турар. Чүгле 2005 чылда январь-бүрү чергениң 108 дипломнарын уруглар чаалап алган.

Республиканың өөренкичилери Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг конференцияларга, олимпиадаларга тыва өөредилге албан черлериниң аттарын төлептиг камгалап турар. Каш чылдың дургузунда бистиң школалары-выстың доозукчулары аңгы-аңгы олимпиадаларга тиилелгелериниң түнелдери-биле чурттун январь-бүрү дээди өөредилге черлеринче чиигелделиг арга-биле кирип ап турары өөрүнүг.

«Уруглар. Техника. Чогаадыкчы чорук» деп республика фестивалын чылдың-на эрттирери чаң-

чылчаан. Аңаа өөреникчилер болгаш сургулдар техника талазы-биле боттарының чедишкенин, эт-херекселдер кылыгларын, аргаан болгаш даараан чүүлдерин көргүзүп, делгеп турар. Кызыл хоорайның национал парыгының үнүштерин болгаш амытаннарын өөредир сорулга-биле Республиканың экологтук биология төвүнүн башкылары салым-чаяанныг аныяктарга Биче академияны органиастаан.

Уругларның хей-ниити каттыжышкыннарының лидерлерин илередири-биле база оларның шүгүлкүчү, чогаадыкчы чаяанын сайзырадыры-биле республиканың уругларының «Салгал» ниитилел организациязы дөрт чыл улаштыр «21 чүс чылдың лидери» деп республика конкурсузун эртирерин турар. Республиканың элээди уруглар туризминин төвү школалар аразында спортчу улангышкынны непередир база эки спортчуларны илередир сорулга-биле уг-шиг тыварының талазы-биле «Чылдың элитазы» деп спортчу маргылдааларны чылдың-на органиаставышаан. Тываның элээди уругларының спортчу школалары өөреникчилер ортузунга спортчу элитаны кижизидериниң талазы-биле улуг ажилдарны чорудуп турары мактанчыг.

Спортчу разрядтыг, спорт мастеринге кандидат, спорт мас-

тери, харын-даа делегей чергелиг спорт мастери өөреникчилерниң саны чыл келген тудум өзүп турар. Бо чүүл «Өөредилге» национал төлевилелдин шугуму-биле төлептиг күрүне деткимчезин алыр аныяктарын санының хөйүн херечилеп турар. Аныяктарның эң-не идепкейлиг кезээ — угаан-медерел, культура база спорт талазы-биле элитаны, аныяк лидерлерни деткири – күрүнениң аныяктар политиказының чугула негелдези болур. Шак ындыг деткишкенин шаңналдар болгаш грантылар хевирлиг кылдыр чурт болгаш республика деңгелинде тургускан.

Бо хүндерде Тыва Республиканың өөредилге яамызында салым-чаяанныг аныяктар санында шаңналдар болгаш грантылар тыпсыр кандидаттар шилириниң талазы-биле эксперт бөлүү ажылдап турар. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Чарлыгы-биле база Россия Федерациязының Чазааның доктаалы-биле салым-чаяанныг аныяктарны чыл санында деткириниң талазы-биле 5350 шаңналды чуртта тургускан. Оларның иштинден 1250 аныяк кижиге делегей болгаш Бүгү-россия чергелиг тус-тузунда 60 муң, 2500 кижиге тус-тузунда 30 муң рубльдин шаңналдарын

тыпсыр. Девискээр болгаш девискээрлер аразында олимпиадаларның болгаш өске-даа хемчеглериниң 1600 тиилекчизин база тустуунда 30 муң рубльдер-биле шаңнаар. Федералдыг шаңнал акшага немей хөрек демдээ болгаш дипломну тыпсыр. Сөөлү бо шаңналдарны Бүгү-россия хемчеглериниң даңзызынче кириген аныяктарның Бүгү-россия олимпиадаларының болгаш өске-даа хемчеглериниң шаңналдыг черлериниң эдилекчилеринге тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы 14-тен 25 хар чедир назылыг салым-чаяанныг аныяктарны деткири-биле чыл санында 30-30 муң рубль шаңналдыг 5 грантыны база 10-10 муң рубльдин 6 акша шаңналыг республика деңгелинде тыпсыр.

Салым-чаяанныг аныяктарны деткири дээрге-ле, республиканың хөгжүлдесинче инвестиция-дыр. Ынчангаш аныяктар-биле ажылдап турар сонургалдыг организациялар салым-чаяанныг уругларны шаңналдарже идепкейлиг депшидер болза эки.

**НИНА ШИШМИНЦЕВА,
ТР-ниң өөредилге яамызының специализи.**

«...НОГААН АРГА-АРЫГНЫ АРТТЫРАР УЖУРЛУГ БИС»

Сергей Монгуш арга-арыг ажил-агыйының шугумунда 30 чыл ажилдап турар. Ол Алтайның Бийск хоорайга техникум дооскаш-ла, арга-арыг ажил-агыйыга кат-чимис харылаар инженер болуп ажилдап эгелээн. Оон лесничий албан-дужаалга, арга-арыг ажыгалының талазы-биле инженер, кол лесничий, а 2003 чылдан эгелээш, Чадаананың арга-арыг ажил-агыйының директору болуп ажилдап чоруур. Бөгүн ооң удуртканы ажил-агыйының талазы-биле интервьюну парладывыс.

— Чадаананың арга-арыг ажил-агыйының бөгүнгү нийти байдалы-биле таныштырып көрүңерем, Сергей Ботуг-оолович?

— Чадаананың арга-арыг ажил-агыйы Тываның барыын талакы кожуннарның иштинде Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл бо үш кожуннарның девискээрлерин харыылап турар. Арга-арыг ажил-агыйының девискээри 760 муң гектар. Ооң мурнунда 1 млн. гектар девискээрлиг турган. 114 гектар черни Убса-Нурнуң Хамдыыр участогунга, Өвүр талазында бичии черни Тес-Хем лесхозунга берипкен. Ажилчыннарның нийти саны 90 киж. Ооң иштинде 64 киж федералдыг бюджетке хамааржып турар, аркан ажилчыннар — дузалал ажил-агыйында, оларга чолаачылар, таңныылдар, пилорама ажилчыннары, тайганың ыяш белеткээр ажилчыннары хамааржыр.

Федералдыг бюджетте 37 киж лесниктер, 9 киж мастерлер, арканнары контора-ның ажилдакчылары, лесничийлер, оларның дузалакчылары. Арга-арыг ажил-агыйының кол угланышкыны — арга-арыгны камгалап кадагалаары болур. Ажил-агыйының акшаландырышкыны федералдыг бюджеттен кээп турар, шалың болгаш үндүрүглөр акшазын оон 100 хуу ап турар бис. Өске өре-ширеге болгаш иштики хереглелге акшаны боттарывыс ажилдап ал турар бис. Ол дээрже электри энергиязы, кывар-чаар материалдар, артык кезектер, дериг-херекселдер садарыга дээш оон-даа өске. Арга-арыг ажилдакчылары болганывыста, санитарлыг ажилдар чорудуп кескен ыяштарны топкактааш, чонга садып турар бис.

Кат чылдызының үезинде кат-чимисти чыггаш, садып-саарып турар бис. Оон өске үеде хоралакчы курттар-биле демисел чорудар — харын черле ажил чок деп чүве турбас.

Бо чылын ыяш тарылгазының планындан

биске үлүг келбейн барды. Балгазының хадылыг ары өрттенгинден, көрдүнгөн план ынаар хувааттыгган. Бо чоокку хүннерде арга-арыгга болуп турар өрттерге удур демисел ажилдарын чорудуп турдубус. Чазын, өрт айылының үезинде, малчыннарга, көдээ школаларга, организацияларга тайылбыр ажилдарын кылдывыс.

— Ындыг-даа болза, өрттер демей-ле болу бээр-ле ыйнаан?

— Оваарымча чок-тур бис ийин. Өске кожуннарга бодаарга, бистин лесхозтун девискээри улуг, дүвүрээзинниг болуп турар. Көдээ ажил-агыйы организацияларының буурап дүшкенинден ажил чоктарның саны көвүдээн. Аштап олураар эвес, дүшкен мыйыс чыып, тайгаже чадаг базаып үне берген болур-дур.

Бо чылын өжүртүнгөн өрттүн саны 12 болуп турар, эрткен чылын — 6 өрт болган. Сүт-Хөл девискээринге болгулаан өрттерни авиакамгалал албаны самолет-биле өжүрүп турду. Өрт 350 гектар девискээрни алган. Эрткен чылын 6 өрт болган болза, бо чылын 12 өрт болганы ол. Өрттүн саны чылдан чылче көвүдөп турары чоннуң от-биле оваарымча, тоомча чогуң бадыткап турар. Ооң кадында бо чылын час болгаш чайның эге айы кааң болду, чаашкын шуут чок. Өөскүп үнгөн өрттү дарый тыпкаш, өй-шаанда өжүрери бистин кол хүлээлгевис. Кол чылдагааны от-биле оваарымча чогувустан өрттер болур. Тайылбыр ажилдарын чорудуп турда-ла, арга иштинче ийи-чаңгыс киж кире берген болур.

Апрель, май айларда андазынныг улуг трактор-биле аргалар кыдыынга өрттен камгалаар дилиндектерни чара тырттырган бис. Нийтизи-биле 3 кожун 900 км черде өртке удур айылдыг черлерге өрттедиш-киннерни чоруткан. Болган өрттерни өжүреринге акшаландырышкыны Бойдус яамызы берип турар. 12 өрттүн иштинден 8

өрттүн чарыгалы 250 муң чеде берген. Өрттү өжүрген ажилчыннарның акшашалыңы, кывар-чаар материалдары, чигген аыш-чеми ол түңче кирип турар. Когаралдар ол хире болуп турар. Камгалаан соонда ол акша кээр.

— Ажил-агый талазы-биле хөгжүдөр кандыг хемчеглер алдынып турарыл, Сергей Ботуг-оолович?

— Кыдыындан ажилдап алыр акшашалың чок чүве болза, арга-арыг ажил-агыйының экономиказы арай берге байдалга туруп болур. Федералдыг төптөн кээп турар хөрөңгилер чүгө шалың болгаш үндүрүглөр төлээринге көрдүнгөн. Өскээр чарыыр — таңныылдарның, чолаачыларның,

боттарының техниказы-биле кээп садып ап турар. Бо чылын май айда «Исток» КХН-биле керээ чардывыс. Пилорамага продукция белен болурга-ла, аңаа-ла садыптардыр бис, артканын олар боттарының техниказы-биле кээп чүдүрүп алыр.

— Эки ажилдыг ажилчыннар талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Эки ажилчыннарны шаңнап турар бис. Эрткен чылдан чижек — арга-арыг ажилдакчыларының профессионал байырлалы сентябрь айда болуп эрткен. Аңаа Россия Федерациязының шаңналдарын эки ажилчыннар алган. Бо чылын болган юбилейге шаңналдарны Сүт-Хөлдүн хоочуну, дыштанылгада олурап,

пилораманың ажилчыннарының акшашалыңын дуглаарда херек акша-төгерики боттарывыс ажилдап ал турар бис. Боттарывыс шимченип, бар чок аргаларны дилээр, тывар алаар. Ыяштын болбаазыраткан продукциязын, топкап ыяшты чонга саткаш, оон орулга кирип ап, кат-чимис чыггаш сайгарып, дыт үрезинин (Чадаананың арга-арыг ажил-агыйында ооң дүжүдү улуг) чыггаш, улуг орулганы кирип ап болур бис. Эм оъттарны аптекалар-биле керээ чарып алгаш, чыыр ажилдар организаттыгган. Ыяш белеткели кажан-даа, чайгы-даа, кышкы-даа үеде, соксавас ужурулуг.

— Ыяш кезер тускай черлерни аңгылаан турар бе?

— Чон ыяшты хамаанчок кезип турар деп бодап тур боор. Ыяштын хар-назыны чылдан-чылче өзүп орап. Өй-шаанда кеспеске, бойдус боду өйлээшкенин кылып, хат дузазы-биле улгаткан ыяштарны ужур шаап кааптар азы боттары-даа кээп ужур-ла. Ынчангаш ону амыдыралга ажыглаары-биле өй-шаанда кезер. Хереглээр организациялар бар болза, садып алырынга чөлшээрелди берип турар бис. Массалыг информация чепсектерин таварыштыр аукцион чарладывыс, садып алыкчылар келбеди. Бир чылда 230 кубометр ыяшты кезер ужурулуг бис. Ыяш бодунун хар-назыны чедип келирге, аныяк ыяштарның өзүлдезинге шаптыктаар болу бээр. Ынчангаш ындыг улгаткан ыяштарлыг черлерни тускайлааш, ыяжын кезер, арыглап аштаар.

— Ыяштын белен продукциязын кайнаар сайгарып турарыл?

— Тываның кожуннарының иштинде Чадаананың арга-арыг ажил-агыйы төп болуп турар. Ындыг-даа болза, чагыглар шоолуг кирбес-тир. Өскээрттен тывышкыннарны дилеп, Кызылче кириерин өөренип көрүп турар бис. Түңнелинде Абакандан, Минусинскиден, Абазадан садып алыкчылар кээп турар. Оларга ыяшты 1 кубометрде 500 рубльге садып турар бис. Ыяшты

кызымак ажилдап чоруурлар. Арга-арыг ажил-агыйынга ажилдаанындан бээр чаала 2 чыл болуп турар улус-тур. Ол хиреде боттарының ажылынга кончуг бердинген.

— Түңнелинде чүнү чугаалап болур силер, Сергей Ботуг-оолович?

— Кады ажилдап чоруурувус Тываның бүгү-ле лесниктеринге берге ажылынга чедишкиннерни күзээр кижидир мен. Тайылбыр ажилын кылып чоруурга чоннуң бот-харысалгазы кудулаанындан өрттер дам болуп турар апарган. Аргалыг-ла

болза, арга-арыгга чорааш, от-биле кичээнгейлиг болур болза эки. Биске келгеш чагыг-сургаашкын албайн, дүшкен мыйыстар, артыш чыып тайгаже үне бергеш, өрт үндүрер таварылгалар бардыр. Тыва национал чаңчылдарны сагып, откөс-биле оваарымчалыг болурун чонга чагыыр-дыр мен.

Дириг бойдустан каас-чараш байлактарының бирээзи арга-арыг, тайгалар болгай. Ыяш хөй-ле болза, арыг агаар база хөй болур. А чаңгыс өрт чеже арга-арыгны узуткап, чок кылып каарыл? 100 чыл болгаш бистин соовуста келир салгалывыска, ажы-төлүвүске төлөптий өгбелер болуп, ногаан арга-арыгны камгалап арттырар ужурулуг бис.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Чадаананың арга-арыг ажил-агыйының ажилдакчылары.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ӨӨРҮШКҮМНҮ ӨӨРҮМ ӨРГЭЭН

Таныырым кырган аажок сергек, арнында өөрүшкүзү чайнаан, сандайда саадап олур. Эмнелгеге чыткаш, кадыкшылы экижээнинден өөрүп, каш хонук эрткенде катап хынадыры-биле республика эмнелгезинин кардиология (чүрек аарыглар) салбырының эмнелгезинче бар чорааш, дыштанып олурганы ол чүве-дир.

— Аныяанда, харын-даа чоокка чедир-ле кадык, сергек чордун, канчап эмчи хаалгазы аяда бергениң ол? — деп, хөөрөди арак айтырдывыс ийин.

— Шын чугааладың, шынап-ла, өде халыы чордум харын. Мырыңай чоокта чаа уругларым дачага чурттаар дээш барба, шоодайларын дажыглап эгеледим ийне, ийи барбаны он метр хире черге чедиргеш, салырымга чүү дээр сен, оорго-мойнум үстү чыгыы ыстай-ла берген. Олура дүшкеш, тынарымга чүрээм тикилээр, чулчургаймда хан согуш-куну илден дыңналып тур моң. Бүгү назынымда бир дугаар кортканым ол боор. Шаам хирелиг апаарга чыдыптым. Удуй бергенимде уругларым келгеш, эскергенимден эмчи чалаан болдулар.

Чүрек аарыглар эмнелгезинге ынчаар киргеш, сегидим. Ам силенеп, адырбаар шаам кайда деп, хынатпас болза хоржок апаардым. Ону дыңнааш, хөйну бодап, кырганны чүрек аарыглар эмнелгезинге чедир үдөдвис-даа. Найысылалдың Ленин болгаш Титов кудумчуларының барык белдириңде, эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарында туткан бажыңда эмчиниң хүлээп алышыңаңыңа ону киридивис-даа. Бажыңның эжик аксында, азырганчыг бичи өрээлде аныяк эмчи ажылдап олур. Бисти көрүп кааш, дораан-на чугааланды:

— Ол-ла болгай, экизин, ам кандыг дыр силер, кырган?

— Эки тур мен, уруум, эманны силерниң сүмөңер езугаар ижип, хүн чурумун хажытпайн, сагып тур мен.

— Силерге эң-не эки эм ол-дур ийин, шын кылып турар-дыр силер.

Чүрек аарыглар эмнелгезинде 56 орун шупту долган, аңаа эмне-дири-биле чаңгыс хонук эвес,

неделя хире манап турар кижилер безин ында келгенин көрдүвүс. Ында ажылдап турар эмчи специалистер боттарының даңгыраан бүгү негелделерге шынчы күүседип турарын эмнедип чыдар аарыг кижилер биске чугаалап турду. Хан базышкыны улгаткаш, эмне-дип чыдар малчын С. Монгуш мынча диди:

— Чүрек аарыглар салбырының бо эмнелгезинде чеди эмчи, эмчи сестразы 20 кижидүңүн, уйгу-дыш чок ажылдап, бисти сегиди эмнеп тур. Кайгамчык-ла авыралдыг, арыг сеткилдиг, кээр-гээчел, ажылын тергиин эки билер специалистер мында ажылдап турар. Кандыг-даа таварылгада аарыг кижилерниң өөрүшкүзүн оттурар, үе-шаг-биле деңге базып олар кижилер-дир. Оларның аттарын парлалгага үндүрүп, чонга дыңнадып көрүңерем.

— Олар кымнарыл, ынчаш?

— Ол дугайында чүрек аарыглар салбырының бо эмнелгезиниң эргелекчизи, Тыва Республиканың Улустуң эмчизи хүндүлүг атты чоок чаа тывыскан эмчи Надежда Соскур-ооловна Ооржак мынча дээн:

— 60 ажыг чылдар мурнунда ажиттыңган бо эмнелгеге эң баштай Галина Викторовна Яковлева ажылдап эгелээш, 15 чыл улаштыр ажылдаан соонда, дыштанылгаче үнзе-даа, ам-даа улуг дузасын кадык, ачы-буянын көргүзүп чоруур. Хоочуннарывыс: Светлана Николаевна Козлова, Галина Николаевна Корж, Виктор Викторович Воверяс, аныяк эмчилер Роза Чаповна Чылбак, Инга Сергеевна Хайжок, Рада Сүге-Маадыровна Соян эки ажылдап, хоочуннарының үлегерин эдерген. Эмчи сестралары Нина Андреевна Комонина, Екатерина Көкеловна Донгак, Раиса Чыргаловна Монгуш, Алевтина Николаевна Чадаа, Роза Коңгар-ооловна Ооржак, Лариса Бүрбүевна Белекпен оларны онзаалап дем-

Надежда Соскур-ооловна ООРЖАК.

деглээр херек.

— Надежда Соскур-ооловна, чүрек аарыглары чылдан чылче көвүдөп турары илдең хире. Эмчилерниң, ылаңгыя чүрек аары эмнээр специалистерниң келир үдеги ажылыңа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Перспективасы улуг, эмнээшкин шынарын улам экижи-

ренген блогун тудуштур тудар ниити шөлү 6071 дөрбелчин метр болур.

Эмнелгениң чаа бажыңын тудар конкурсту 2005 чылдың май 19-та эртирген, конкурстун тиелекчизи «Тарыс» КХН болган.

Бо хүннерде объектини тудары шактын уламчылап турар: чер шимчээшкиннен камгалал куржаан, үшкү каъттың ханаларын болгаш шывылганын салып дооскан. Тууйбудан кылган чаа тудук келир чылын эмнелге хоорайжыгажының чаа объектиси бооп көстүп келир. Эмчилерге-даа, чонга-даа база бир өөрүшкү ол. Биске ол хире улуг деткимче көргүзүп турда канчап багай ажылдаар бис? Эрткен чылгы ажылывыс түннели-биле республика салбырларының аразыңга эки ажылывыс дээш бири черге үндүвүс. Бурунгаар перспективаче ыңдыг базым-биле чүткүрү бис.

— Бодуңарны «Шынның» номчукчуларыңа таныштырып көрүңерем.

— Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга сумузуңга башкы, школа директору, партия-совет ажилдарга ажылдап турган Соскур-оол Кыртышпаноович биле бүгү назы-

хандырган. Оларны шын ажыглаарының аргаларыңа ажылдакчыларывыс өөрөңип алган, билдигил ажылдап турар.

— Өөрүңерге, өскелерге-даа күзелер?

— Меңээ өөрүшкүнү өөрүм өргүп берген болганда, ажылывысты улам экижидер дээш курла-вырларны долу ажылдап, чонувусту өөртүр бис. Кандыг-даа ажыл кижини каастаар, амыдыралдың тургузары бергелерге торулбайн, изиг чүткүл-биле ажыл-даар, ооң магадылалы—чонунуң кадыкшылын быжылгаары, даңгыраавыска шынчы бооп артар бис.

«Шынның» номчукчуларыңа кадык-чаагай бооп көрүңер, кандыг-даа байдалдарда силерге дуза чедиреринге шынчы бис, боттарыңарны, эш-өөрүңерни камнап, камгалап чоруур, аарыг уругтары силерден чалаар болзун!

Өөрүм өргээн өөрүшкүнү Эжүрбес мен, чидирбес мен. Чонум өргээн өөрүшкүнү...

Улустуң эмчизи бодунуң болгаш өөрүнүң чедишкинин өөрүшкү кылдыр көрүп, үстүңе одуругларны шүлүктей араак чугаалааш, элээн ханы бодалче шымны берген хире олурда,

Артында: Айлаң Ооржак, Светлана Николаевна Козлова, Н.С.Ооржак, В.В.Воверяс, Чойгана Ондар, Лада Оюн. Мурнунда: Инга Хайжок, Алевтина Монгуш, Роза Ооржак, Рада Соян.

дери — кол сорулгагыс, ооң-биле кады республика Чазаа, ооң Даргазы Ш.Д.Ооржак бисти деткип, чаа эмнелге бажыңыңың тудуун 2007 чылда дооскаш, бисти ынаар көжүрүр дээн.

Тудук организациязыңдан биске дыңнатканы сөөлгү медээлерден ап көөргө, республика эмнелгезиниң чүрек аарыглар салбырының чаа бажыңын—240 орун-нуг терапевт корпусун «Тыва хамааты төлевилел» институтунуң төлевилелин езугаар 1990 чылда тудуп эгелээш, 1993 чылда ара соксаткан. Ону 2005 чылда катап тудуп эгелээш, амга чедир 24863,24 муң рубльди шынгээдип алган.

Бо корпус беш каът бажың болур. Аңаа техниктиг каът болгаш подвал база турар, улуг залды,

ында башкылап келген Опааш Кужуева Ондарларның өгбүлезинге чаяттыңгаш, Чадаана ортумак школазын, Красноярскиниң эмчи институтун дооскаш, Чадаанага эмчи бооп 12, а чүрек аарыглар эмнелгезиниң коллективин дууртуп, 13 дугаар чыл ажылдап турарым бо 13 деп сан багай дидир, ыңдыг эвес дээрзин көрдүм-даа. (Аажок каттырды).

— Уругларыңар өзүп, өөртүп чор ийнен?

— Ийе. Ийи уруум изим базып, өөртүр деп бодап чораан мен. Ынчалза-даа улуг уруум дээди эртемниг экономист болду, оон бичизи база экономист болур, уда-вас доозар киж. Өөрүп чор мен.

— Надежда Соскур-ооловна, сөөлгү үде чүгле Тывада эвес, харын делегейде чүрек аарыглары иле көвүдөп турар хире, ооң чылдагааны чүү ирги?

— Чылдагааннар-ла хөй. Чүгле Тывада эвес, өске-даа черлерде агаар-бойдус дойлуп, баксырап турар, а ооң чылдагааны кижилерниң боттарында, оларның сагывайн турар ажил-чорудулгазында. Кижилер боттарын камнап, камгалавас-тыр. Аарыг кедереп кээрге хөлзөп үнер, өске-даа чылдагааннар хөй.

— Эмнелгениң ниити хандырылгызы кандыг ирги?

— Бичи-даа хомудалывыс чок. Бисти сөөлгү чылдарда медицина дериг-херекселдериниң эң чаа хевирлериниң электронгун кардиогравы, чүректин канчаар ажылдаарын хынаар монитор болгаш УЗИ аппаратады-биле

улаштыр айтырдывыс:

— Аарыг чүректи солуп болур ирги бе?

— Нарын-на айтырыг-дыр. Машина мотору үрели бээрге, септээр, оон кедерезе солуп болгай-ла. А чүректи? Чүге солуп болбас деп. Ындыг үе келир дээрзинге бүүзел бар. Кижиниң чиңгине чүрээ чаңгыс болурун утпаза чогуур. Чүрек солуп апарза, чаа донорну тывар, бодунуң чүрээ берипкеш, «бурганнаар» кижилер ховар. Материалдыг талазын кым-даа санаваан...

Эжик соктаан. Сестра бакылап келгеш:

— Надежда Соскур-ооловна, аар аарыг кижилер келди...

— Дораан кириңер! Ындыг сестер бир хүнде безин чеже дыңналырын кым-даа санаваан, а 13 чыл дургузунда чеже катап дыңналганын санаары болдунмас.

Ажыл шагы төне берген хостуун.

Аңаалы бе, чоруулу бе, канчаал — деп эрткен чылдарның нептереңгей ырызының бо одуруглары Надежда Соскур-ооловнага кайын тааржырыл, сагыш амыр селгүүстөп чоруур үе-шак ында чок. Өг-бүлезинге үле бүдүрүп турда, ооң сагызыңа эмнелге, аарыг кижилер киге берзе, ону кым-даа доктадып шыдавас, далаш-биле маңнап чоруулар.

Улустуң эмчизи дунмавыс, өөрүн, чонун өргүп берген өөрүшкүнү силерни база өөрүңнү улам өөртүп чоруур болзун деп күзөвишаан, харысалгалыг, нарын-берге ажил-ижинерге чедишкини, кадыкшылды, аас-кежиин күзөдвис.

Алексей АИР.
В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырт-тырган чуруктары.

Аяна Ондар.

Алевтина Монгуш.

Роза Ооржак.

СОЦИАЛ АЖЫЛ: ЧУГААНЫҢ УЛАМУЧЫЛАЛЫ

Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Азия-Оожум океан регионунуң социал ажылдакчыларының болгаш социал педагогтарының «Ниитилелге социал сырый каттыжышышкын – XXI чүс чылдың чугула негелдези» деп Улустар аразының Бирги конференциязы 2006 чылдың июнь 20-22 хуннеринде Тывага болуп эрткен болгай, ооң түңнелинде резолюцияны хүлээп алган. Ам Москвага күзүн ийги Ниити-россия съездизи болур деп шийтпирлээн.

Мындыг хөй киржикчилик болгаш көдүрлүүшкүнүг чыгыш мурнунда республикага ховар турган. Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк регионнарының төлээлекчилеринден аңгыда Кыдаттан, Чаа Зеландиядан, Көрейден, Великобританиядан, Гонкогтан, Австралиядан, Моолдан аалчылар конференцияга кээп киришкен. Тываның хөй санныг социал ажылдакчылары ыңчан төгөрүк столдарның ажылынга идепкейлик киржир, Россияның болгаш даштыкының тускай эртемниглериниң илеткелдерин дыңнаар аргалыг болган. А аалчылар болза Тываның каас-чаражына магадаанын, чонунуң кижизиг мезүлүүн чугаалап турганнар.

Социал педагогтарның болгаш социал ажылдакчыларның эвилеллинин (СПСАЭ-ниң) президентизи А.Н. Дашкина Бирги конференцияның бекид деңгелге эрткен, аңаа 10 чурттуң төлээлериниң киришкенин, Россияның 12 регионунуң ажылдакчыларының хөйүн өөренип алганын демдеглээ. Ол дээрже Эвилелдин болгаш ооң Тыва салбырының, ону баштап турар депутаттың – ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның социал политика талазы-биле комитетиниң даргазы С.М. Ооржактың тергини эки ажылының түңнели болган. С.М.

Ооржакка чагаазынга А.Н. Дашкина мынча деп дыңнаткан: социал ажылды көдээге чорударының идеяларын бурунгаарладып шимчедиринге грантыны Россия — Европа фондузу алган, ыңчаарга Тыва болза ол төлөлелдин чугула кезээ болур.

2006 чылда «Социал ажыл» деп албан-дужаалды тургусканының чээрби чылы, «Социал ажыл талазы-биле специалист» деп мергезжилди база дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге «Социал ажыл» деп тускай эртемни киригениниң чээрби чылы болур.

Бо чылдарда россияжи социал ажылдакчылар берге-даа бол, үре-түңнелдиг болгаш социал улуг ужур-дузалыг орукту эрткен: бажыңнарга социал хандырылгач чорудар шенелде салбырлардан социал хандырылганың бүдүн улуг системазы тургустунган, ында 532 муң кижиге амылдам, бистиң чуртувустун хамаатыларының эң чугула амыдыралчы айтырыгларын шийтпирлежи берип турар.

Ынчангаш Эвилелдин Баштаар чери ноябрьның ийги чартынында Ийги Бүгү-россия съездизин чыылдырар деп эглекчи саналды үндүргөн. Ооң девизи мындыг болур: «Россияның социал ажылдакчылары: Ада-чурт дээш 15 чыл профессионалдыг ажыл». Сорулгазы – амгы ниитилелге

социал ажылдың ролун хүлээп көөрү, социал адырны хөгжүдеринге болгаш чоннуң социал хандырылганың чедингир болгаш шынарлыг ачы-дузаны көргүзеринге социал албанның ажылдакчыларының профессионалдыг салышыкын үнелээри, XXI чүс чылдың нарын байдалдарында социал ажылды сайзыраңгайыдарының аргаларын чугаалажып көөрү.

2002 чылдың ноябрьда Саратов хоорайга болган социал ажылдакчыларның Бирги Ниити-россия съездизин 2002-2004 чылдарда «Хоочун салгал» деп федералдыг тускай сорулгалыг программага дүүштүр «Назылаан кижилерге социал ажыл: профессионалдыг чорук, кады ажылдажылга, харысалга» деп девизтиг эрттирген, ол съезд ниитилел амыдыралынга көскү болушкун болган.

Ийги Ниити-россия съездизинге дараазында айтырыгларны чугаалажып көөр: социал адырга амгы күрүнө политиказының сорулгаларын ботландырынга социал ажылдың ролу; берге байдалдыг улуска көргүзер социал ачы-дузаның чедингирин болгаш шынарлыг болурун бедидеринче угланган эң чаа аргалар болгаш технологиялар; бойдуштун болгаш техника-биле холбашкан халаптарның, терроржугу үүлдиглерниң социал уржуктарын чайладырынга социал албаннарының ролу; социал ажылдың дээшти, ооң кандыг түңнелдиг болуп турарын хемчээриниң аргалары; социал ажылдакчының мергежилдинге дүгжүп турары болгаш этиказы, профессионазының

туруш-байдалы болгаш хүндүткелди, тускай эртемниглерни белеткээри болгаш мергежилдин бедидери; социал ажылдакчыларны социал-психологтуг аргалар-биле деткири, оларның болгаш социал хандырылгада өске-даа специалистерниң «ажылга өрттенирин» болдурбас хемчеглер; аныяк социал ажылдакчыларның мергежилдин сайзыраңгайыдарының база ажылга өзериниң айтырылары.

Хүндүлүг аалчылар кылдыр Россия Федерациязының чамдык субъектилериниң удуртукчулары, депутат корпусунуң, күөскечи эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Хөй-ниити палатаның, улустар аразының болгаш даштыкы национал организацияларның социал ажылдакчыларының төлээлери чалаттырар.

Россия Федерациязының күрүнө органнарының кирип келгенин езугаар эң эки социал ажылдакчыларны шаңнаары, делгелгелер органнараары (социал ажыл айтырыгыларын талазы-биле эртем болгаш эртем-нептередилге ажылдарының, кижилер ажаарына дузалыг чүүлдерниң база эмнээштин соонда ажаалданың техниктиг херекселдериниң, социал ажылдакчыларның «Профессиям дээш чоргааралым» деп темалыг фото-чуруктарының делгелгелери) программаның съездизинде кирип турар.

РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлде яамызының, Москва областың болгаш Москва хоорайның чагыргаларының деткимчезин СПСАЭ амгы үеге чедир алган болуп турар.

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң социал ажылдакчыларының Улустар аразының Бирги конференциязының резолюциязы: «НИИТИЛЕЛГЕ СОЦИАЛ СЫРЫЙ КАТТЫЖЫШЫШКЫН: XXI ЧҮС ЧЫЛДЫҢ ЧУГУЛА НЕГЕЛДЕЗИ»

Яңы-бүрү чурттарның социал-экономикаг хөгжүлдезиниң деңгелдери дыка ылгалдыг-даа болза, социал ажылдакчыларның кол сорулгазы чаңгыс – ол дээрже кижиге бүрүзүнүң социал, экономика, эрге-хоойлу талазы-биле камгалалдыг болуру; ажылдаар байдалдарының чогумчалыг болуру, эт-хөрөңгизиниң бүдүн-бүрүн турары, оожургалдыг чорук; кижиге бүрүзүнүң келир үеге бүзүрелдиг болуру; ниитилелде ниити бергедээшкинер болгаш нарын айтырыглар бар – наркомания, кем-херек үүлдиглери, терроризм, ажыл чок чорук.

Ооң-биле кады делегейниң кайы-даа чуртунда, кайда-даа бистиң дузаламчывыс дыка хереглеттиниң турар кижилер бар – олар дээрже өскүстер, өзүлде байдалы багай уруглар, инвалидтер, берге байдалга кирген назылап-кырааннар, албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлгөн шериг албанныгларның уруглары болгаш дулгуяктары; оларга социал ажылдакчылар деп аттыг кижилер дузалажып турар. Олар хүннүң-не кижилерниң нарын айтырыгларын шийтпирлежи, оларны деткип турарлар, ниитилелде социал дүшкүүлүг байдалды шегледип чоруурлар.

Бистиң чуртувустун күрүнө системазы бергеделип турар хамаатыларга яамылар болгаш ведомстволар дамчыштыр социал камгалалды магадайлап турар. Ынчаарга хөй-ниити организациялары база бар, социал педагогтарның болгаш социал ажылдакчыларның Эвилели оларның

аразында кирип турар, ол социал ажылдакчыларның Улустар аразының федерациязының тудуш кезээ-дир. СПСАЭ бисти өске чурттар-биле, бүгү делегейниң социал ажылдакчылары-биле харылаштырып, ырак болгаш чок чурттарда коллегаларывыс-биле чугаалажып, оларның ажылының дуржулгазы-биле таныжар аргаларын берип турар, ол чорук мындыг эвилелдин бүгү киржикчилеринге дузалыг байлак дуржулга болуп турар.

Мындыг харылзаалар Россия Федерациязының субъектилериниң дивискээрлерин кожа чурттар-биле хөй талалыг идепкейлик кады ажылдажылганың зоназы болдурарынче угланган хөгжүлдең болгаш экижидилгениң күрүнө политиказынга дүгжүп турар. Олар Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң делегей ажылга-агыйнче, Азия-Оожум океан регионунуң чурттары-биле экономикаг кады ажылдажылгаже эвилелдеп кириринге улуг рольдуг болуп турар.

Ол конференция делегейде бар эки дуржулганы өөренип алырынга болгаш ажылгаарынга, социал ажылга ниити турустары ажылдап кылырынга дузалыг аргалары берген. Конференцияның киржикчилериниң чугаалары, саналдары чүгле бистиң Эвилелистиниң эвес, а бүгү Азия-Оожум океан регионунуң аталдарын, хүндүткелдин быжыгларынга дузалыг болган.

Азия-Оожум океан регионунуң социал ажылдакчыларының болгаш социал педагогтарының

Улустар аразының Бирги конференциязының шийтпирлээни болза:

1. РФ-тиң Чазаанга «Социал ажылдакчының эрге-байдалың дугайында» хоойлуну ажылдап кылырының дугайында, ажыл төлевириниң адаккы хемчээлин Россияның ажылдап турар хамаатыларының амыдырап-чурттап болурун көрдүнген хемчээлинге деңнээриниң дугайында саналды кирирер.

2. Россияның 5 национал теле-вилелдеринге алдыгызын немээр: социал хөгжүлдең – Россияның чурттакчы чонунуң социал байдалы кошкак кезин камгалаарын мурнады хөгжүдөр угланышкын кылдыр санаар.

3. Социал адырның ажылдакчыларының социал камгалалына таарымчалыг байдалдарны тургузар, ол сорулгаларны боттандыраарда СПСАЭ-ниң регионалдыг салбырларын хаара тудар.

4. Социал сырый каттыжышышкыны бедидер сорулга-биле бүгү-ле социал ажылдакчыларны чаңгыс аай информастыг денелче хаара туткаш, социал ажыл-чорудулганың мурнакчы арга-дуржулгазын өөренип көөр болгаш нептередири-биле электронуг информаторлар болгаш туугай сайтыларны тургузуп, информастыг чыындыларны үндүрүп, «Социал ажыл» деп сеткүүдүң үндүрүлгезин чылда 6 номер чедирерин чедип алыр.

5. Кол кичээнегени алкоголизм, наркомания болгаш өг-бүлеге социал дең эрге-байдалды тургузарына профилактиктиг хем-

чеглерге угландырбышаан, чаңчылчаан социал ачы-дузадан чурттакчы чоннуң камгалаттынмаан кезиниң амыдырал-чурталгазының шынарын экижидеринче шилчишкын кылдыр социал ачы-дузаның чаа стратегиязын тодарадыр.

6. Социал камгалаттынмаан категорияның берге айтырыгларын шийтпирлээри-биле хоорай-жыларның күженишкиннерин каттыштырар девискээрлерге дүүштүрүкчү чөвүлелдерни тургузарын сүмелээр.

7. Социал ажылдакчыларның профессионал мергежилдин бедидер чаңгыс аай системаны дивискээрлерге тургузар.

8. Улуг ассоциацияларга болгаш СПСАЭ-ниң регионалдыг салбырларына социал ажылдакчыларның хөй эвес санныг аныяк каттыжышышкыннарны тургузарына дузалажып кылдыр сүмелээр.

9. Дивискээрлерге социал мергежилдин улуг социал деңгизүүрүн барымдаалап көргөш, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр социал ажылды нептереди калбартыры-биле реклама компанияларын органнараарын сүмелээр.

10. СПСАЭ-ниң делегей чергелиг конференцияларын эрттиринип чурумун 1 чылда чаңгыстан эвээш эвес катап болурун доктаадыр.

Резолюция конференцияның түңнел хуралына 2006 чылдың июнь 21-де хүлээп алдынган.

Тыва Республика, Кызыл хоорай.

УНЕРИНИҢ, КИРЕРИНИҢ БЕРГЕЗИН

Бистиң Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурда чаражы дегет, улуг ак бажың Ленин болгаш Комсомольская кудумчуларының белдиринде турар. Кожуунуң чагырга бажыңы ол.

Кижиге бүрүзү бодун боду бодаар апарган бо берге үеде кырган-дидең, аарыг-аржык, улуг-бичии кижилерниң амыдыралына хүн бүрүде тургустунуп келгилээр кандыг айтырыглар турбас дээр. Ындыг кээргенчиг чоннуң чаңгыс идегели – ол бажыңга чедип, ында ажылдап оларар даргаларга барып, болур-болбас-даа болза, дилеглерин дилеп, айтырыгларын салып алыры болгай.

Ынаар шак ындыг идегел-биле шушкан чон чай, кыш, барык дүн-хүн чок үстүр эвес. Час дүжүп, чылыг үе келирге ынаар барып кирери, киргеш оон катап үнери берге-ле. Ооң бергежи чүдөл дээрже – чагырга бажыңының чанында кезээде терең хөөлбек суг чыдар чер-дир ийин. Чылдыңна ындыг.

Хемчиктин суу улгадырга суур кедээзинде буга суу улгаткаш, чире агып баткаш чагырга бажыңының адаа, үстүнде чок бажыңнарны хөме ап чыдары ол. Таптыг шын углап тургаш аксыр болза, ол «чагырга чок» суг суур чонунуң огородун сугарарына дыка ажыктыг болгу дег.

Шаанда, бир катап Эрзин суурга чорумда, ыңчан аңаа кожуун даргазынга Н.Б. Тыртык-Кара ажылдап турган чүве. Ол суурнуң доора-даа, узун-даа кудумчуларының ийи талаларын бугалап каан, кудумчу белдирлерин суг өскээр барбас кылдыр бичии көвүрүглер кылып каанын көргөн мен. Ынчап каарга дыка-ла эки болур чораан.

Шаанда кырганнар сугну бедик даг ажылдыр эккеп-даа болур дидир болгай. Аңаа көөрде бистиң Тээли сууруvus стол кырында ыш-каш хөлчөк дески черде турар болгай. Суг ажыгалының талазы-биле тускай эртем-билигки кижилер бисте чок эвес. Кудумчуларывыс-тың оргу-дескизи база үрелип чыдыр ышкажыл. Аныяк улус-даа канчаар дедирленип-дедирленип келгеш, ажа халчип чоруй баар чорду. А пат боорда кылаштап чоруур азы карааның көөрү багай улус идик-хевин өттүрүп алган чоруур-ла-дыр. Малгаш-баларга борашкан өл идик-хептиг улус кайыын-на амырап чоруур деп, хорадап, хыйланып-ла чоруур-ла ыйнаан. Суур иштинде «чагырга чок» агып чыдар сугну чонга ажыктыг, шын агып чыдар кылдыр хемчег алырын кожуунуң чагырга черинден чон дилеп турар.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
Тээли суур.

“ШЫННЫҢ” почтазындан

Национал төлөвилел

Өвүр — хөгжүлдениң шенелде шөлү

Сибирь Федералдыг округта РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнин Тывага ажил-албан кылып чорааш, Өвүр кожунунун удуртукчулары-биле ужурашып чугаалашкан соонда, суурларның 10 болгаш 5 чыл дургузунда социал-экономиктиг хөгжүлдениң комплекс-тиг программазын ажыглап кылырынның шенелде шөлү кылдыр Өвүр кожунуну шилип алырын саналдаан. Чижээ, бо кожунга ээтти, дүктү, сүтү болбаазырадырда биче бүдүрүлгелерни кылырын, бүдүргөн продукцияны доктаамал садып-саарар хемчег-лерни алырын чугулаа көргөн. Ол ышкаш соокка шыдамык чимис ыяштарын кудумчуларга олуртуун планнаарын база өске-даа берге айтырыларны шиитпирлээринге дүргөн дузаны кыска үеде чедирерин сүмелзэн.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин 2005 чылдың сентябрь 5-те дөрт национал төлөвилелдерни: кадык камгалалының, өөредилгениң, чурттаар бажың-балгат, кедээ ажил-агы айтыры-ларын амыдыралга боттандыраы бириг черниң сорулгазы кылдыр көрүп, бүгү деңгелдиң удуртулга-зынга оларны күүседир айтышыкын берген.

Тыва Республиканың Чазаның кадрлар билин болгаш мергежилин бедидер институтунун ажилдакчылары, оң ректору Наталия Ховалыгының билдиги удуртулгазы-биле Өвүр кожунун социал-экономикиг хөгжүлдениң комплексиг программазын

ажылдап кылып, ону доозар чоокшулап келдвис.

Институттун ажилдакчылары Өвүр кожунун Чая-Суур, Ак-Чыраа, Саглы, Хандагайты, Сол-чур, Дус-Даг, Сарыг-Хөл сумуларының даргалары-биле ужуражып, өг-бүлө, кижилер бүрүзүнүн амыдыралы-биле таныжып, сүмележи, каяа чүнү сайзырадырын хандыр өөренип көрүп турар.

Пенза, Кострома, Томск, Свердловск областтарны, Бурятия, Татарстан республикаларын болгаш Россияның өске-даа сайзыраңгай хоорайларының, делегейниң янзы-бүрү чурттарының дугуржулганын ажыглап Өвүр кожунун суму чагыргаларының даргаларын чартык ай дургузунда курстарга мурнакчы чаа технологиялар парыгыга чедирип, ону көргүзүп, быжыг билиг-биле чепсегилелзэн. Амгы үеде 14 кижилер институттун ажилдакчылары, Өвүр кожунун төлээлери Алтай крайның эрге-чагырга даргалары-биле дугуржулга езугаар, ээтти, сүтү, дүктү болбаазырадырын дугуржулганын өөренип алыры-биле, Барнаул хоорайда өөренип турарлар.

Өвүр кожунун социал-экономиктиг хөгжүлдениң комплексиг программазын ажилдап кылыр дээш институттун ажилдакчылары янзы-бүрү экономиктиг санаашкынарны кылып, дериг-херекселдерниң өртеке-үнезин тодардып, бажың-балгат тудуунун, кедээ ажил-агы продукциязын болбаазырадырын болгаш өске-даа берге айтыры-

ларны ханызы-биле сайзырадып тургаш, ону доозуп турар.

Бо программада ээтти, дүктү, сүтү, ногааны, кат-чимисти, мөө-гүлери, эм база чемге ажыглаар оьтарны болбаазырадыр бүдүрүлге черлерин ажыдары көрдүнгөн. Ногаа аймаан Саглыга өстүрерин, Дус-Дагга дусту садып-сайгарар ажил-агыны, Хандагайтыга оон-моон келген туристерниң ойнап-хөглээр, дыштаныр черлерин, кик-боксининин төвүн кылыр. Тудуг, кедээ ажил-агы кооперативтерин, ыяш болбаазырадыр пунктуларны тургузары, сайзырадыры болгаш өске-даа чугула биче бүдүрүлгелерни тудары көрдүнүп турар.

Кожунун суурларын изиг, соок суг-биле хандыраы, бажың бүрүзүнүн чанынга ыяштарны, үнүштерни, чечектерни тарып, өстүрүп тургаш, ногаажыдылганы чедип алыры көрдүнгөн. Ыяштан бажыңнарны тударын, кожунда суур бүрүзүнүн чурттакчыларының амыдырал-чуртталганын экижидеринче, эртем-билин бедидеринче улуг кичээнге улганган.

2010 чылга чедир кожунун социал-экономиказы хөгжүүр, чоннун амыдыралы экижири. Ылаңгыя улустун өлүп хоораары, аарып-аржыяры эвээжээр, чаштарның төртүтүнери көвүдээр, мал-маган бажының саны каш катап өзөр.

Күнзеңмаа АРТЫНА, ТР-ниң Чазаның кадр билин болгаш мергежилин бедидер институттун методизи.

Чагырыкчыларга база дыштанылга херек

Июль айның баштайгы хонуктарында канчаар-даа аажок каасчараш бойдуштуң Узук деп чайлагга бүгү кожуннарның болгаш хоорайларның чагыргаларының ажилдакчыларының 6-гы республика следу болуп эрткен. Слеттү Чаа-Хөл кожун чагыргазының баштыңы Диинмей Балбан-оол ажыткан.

Ооң соонда хүннерде спорттун янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар эрткен. «Хөгүгү старттарга» бирден үшкү черлерни Чеди-Хөлдүн, Бай-Тайганың болгаш Тес-Хемниң командалары үлөшкен. Бо оюннарга кожун чагырыкчылары «шывык-чыраа аьттарга» чарышканнар, а аппараттар ажилдакчылары үңгө-союп мөөрейлешкенер.

Шаптаразыннарлыг турисчи кокпалар шылгалдаларына улуг хемчилер тиилзэн. Дараазында черлерни Ак-Довурак хоорайның болгаш Бай-Тайга кожунун командалары ээлзэн.

Черниң уг-шийн тыварының оюнуна Чөөн-Хемчиктин командазы тиелекчи болган. Ийиги-үшкү черлерни Ак-Довурак биле Чеди-Хөлдүн командалары үлөшкен. Киржикчилерден эң эки үени Тес-Хемден Владимир Бугегечи биле Чеди-Хөлдөн Ольга Монгуш көргүскөн.

Хөл бөмбүүнге маргылдаа ийи хүн үргүлчүлзэн. Маңаа чеди-хөлчүлдер бириг черни, барыын-хемчикчилер биле сүт-хөлчүлдер ийиги-үшкү черлерни алганнар.

Слеттун эң солун болган маргылдаазына – херэежненнер ортузунга сумо хүрешти хамаарыштырар. Аңаа 32 кижилер киришкен. Маңаа Улуг-Хемниң мөгези Валентина Натпий-оол шүүлген, Чөөн-Хемчиктен Чимис Монгуш үжүүрлөшкен.

Шыдыраа болгаш шашки маргылдаазына 24 шыдыраачы ки-

ришкен. Шыдыраага Барыын-Хемчик кожунун чагыргазында эки ойнаар ажилдакчылар бар болган, олар 18 санны алгаш, тиилеп үнгенер. Ийиги черни Чаа-Хөлдүн (база 18 санныг), а үшкү черни Каа-Хемниң командазы (15,5) алган.

Шашкиге Каа-Хемниң уруглары бириг черни бүзүрелди-биле чаалап алган. Дараазында шаңналдыг черлерни Ак-Довурак болгаш Бай-Тайганың командалары ээлзэн.

«Эки турисчи одаг, оран-сава белеткели» деп конкурска Барыын-Хемчик кожунун чагыргазының командазы тиилзэн.

Маргылдааның түңнелинде хүреш эрттирген. 34 мөгеден Сүт-Хөлдөн Ачыгы Монгуш шүүлген, Улуг-Хемден Эртине Даңзы-Белек үжүүрлөшкен. Үшкү-дөрткү черлерни Ак-Довурактан Хемер Монгуш биле Таңдыдан Олег Оюн үлөшкен.

Кожуннарның болгаш хоорайларның чагыргаларының ажилдакчыларының аразында эрткен бо чылгы 6-гы слетка ниити бириг черни Ак-Довурак хоорайның командазы ээлзэн. Ийиги черни Чеди-Хөлдүн, а үшкү черни Бай-Тайганың командалары алган. Мөңгүн-Тайга биле Тес-Хем кожунун командалары бир-бир муң рубльдин тускай шаңналдарына төлөптиг болган.

Слет үезинде ооң киржикчилери чүгле оюн-тоглаа болгаш маргылдаалар-биле кызыгаарланмаан. Чагырга черлеринин килдистеринин ажилдакчылары бот-боттарының аразында ажил-агыңгы арга-дуржулга солчулганын база кылганнар. Дыка хөй ажилдакчылар чаа өңүктөрни тыпканнар.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл суур.

Көдээ спортчуларга тураскааткан

Хову-Аксы суурга күш-ажылдың болгаш спорттун хоочуннары, бистиң ада-иевис Черлик-оол Кыргысович биле Валентина Соппаевна Дамдын-Бюрбюлерниң адынга тураскааткан теннис маргылдаазы эрткен айда болуп эрткен. Бо маргылдааның түңнелдерин бижириг бетинде, бистиң ада-иевис кымнарлы дээрзин номчукчуларга чончуг кысказы-биле таныштырайың.

Ада-иевистиң кайызының-даа алыс чурту – Улуг-Хем кожунун. Ачам Хендергеге үш оолдун улуу бооп төртүнгөн. Алышкылар би-чизинде-ле өскүс артарга, ачавысты төрелдери өстүрүп каан. Үш алышкы ылаптыг эртемгерге – математикага, геометрияга чончуг салымныг болганнар, ооң түңнелинде чурурунга, чазанырынга база улусту кайгады бергеннер.

Аваыс Алдыы-Шынаа деп черге ийи оолдун, беш кыстың ортуну кылдыр төртүнгөн. Ол үргүлчү хүлүмзүрүп чораан кижилер.

Хову-Аксы суур чаа туттунуп, «Тыва кобальт» комбинат ажилдап эгелеп турда, ававыс аңаа комсомолчу путевка-биле ажилдап келген. Ынчалдыр-ла бүгү назынында аңаа арткан. Ол Тываның бир дугаар херэежнен металлург-аппаратчыи. Ачавыс ол-ла үеде Кызылдың автоорук техникумун чедишкениг дооскаш, комбинатка электриктеп ажилдап эгелзэн. Он-он чылдар иштинде хөй аныяк-өскенни мергежилеңге өөреткен. Боду сөөлгү чылдарында Хову-Аксының ЧЭТ-инин кол энергетиги болуп ажилдап чораан. Ававыс Тыва АССР-ниң Дээди Совединин депутатды чораан дээрге-ла, ооң канчаар ажилдап турганын херечилеп турар-дыр.

Ачавыс дириг чорда-ла, оон кубогу дээш стол теннининге маргылдаалар эртип турган. Ону авам тургускан кижилер. Ам ада-иевистиң кайызының-даа чырык адынга тураскаадып улаштыр

эрттирип турарымыс маргылдаага бо чылын 40 хоочун, 54 аныяк ойнакчы киришкен. Хоочун эр ойнакчылар аразында Тараачын Иргит бириг черни ээлзэн, а херэежнен хоочуннар аразында Тамара Шыгжал биле Марина Мангыр тиелекчилер болган. Аныяктар аразында Ай-Хаан Монгуш биле Дана Токоякова тергидилер.

Маргылдааның эң хоочун ойнакчылары 68 харлыг Конзан-оол Оюн биле 60 харлыг Анна Куулар олар болган.

Тиелекчилерге шаңналдарны тывыскан. Маргылдааны Чеди-Хөл кожунун элээди уругларының спорт школазының директору Тамара Шыгжал биле ооң оракачызы Роман Ондар бедик деңгелге организаастап эрттирген. Оларга черге чедир мөгейдивис.

Уругларының өмүнээзинде Аяна ТЕРГИИН.

Сеткилинден бердинген

Айлаң Монгуш Красноярски-ниң эмчи училищезин 1988 чылдың декабрьда дооскаш, фельдшер мергежилди чедип алган. 1989 чылдың январдан эгелеп, Чөөн-Хемчик кожунунун төп эмнелгезинин кезер эмчи салбырынга кескен кижилерниң балыын шарыыр сестра болуп ажилдап эгелзэн. 1992 чылдан 2000 чылга чедир кожунун поликлиниказының аарыг кижилер сыкыртыр кабинетинге аарыг кижилерни эмнеп турган.

2000 чылда Кызыл хоорайга карак эмчизинге үш ай өөрөнгөш, кижилерге буянын чедирип, карак

эмчизи болуп ажилдап эгелзэн. Бөгүнге чедир чонга хүндүткелдиг ажилын күүсетпишаан. Айлаң Сарыг-ооловна шилип алган мергежилеңге сеткилинден бердинген, ажилыңга кызымак, тура-соруктуг кижилерниң бирээзи. Кижилерниң кадыы дээш амыр-дыжын безин утуптар; дузаарга, биче сеткилдиг, карааның көөрү четпес азы чырык хүннү көрбес-даа кижилерге эмчи дузазын, ачы-буянын чедирип чоруур.

Караа аарып чоруур улустар хөй. Эмчи учедунда 104 кижилер

турар. Ол дээрге карактарының дамырларының базыйшыкыны улуг, каракка кезишкени кылдырган кижилер-дир. Эмчи колдуунда назы-хары улгады берген кижилер-биле ажилдап турар.

Айлаң Сарыг-ооловнаның ажил-ижин сонургап айтыра-рымга:

— Бичии уругларның карактарының көөрү база мээң кичээнгейимде. Караанче кандыг бир чүве кире берген кижилер кээрге, бодум уштуп кааптар мен. Карак талазы-биле берге байдалдыг кижилерни республика-

ның карак эмчизинче чорудуп турар мен. Карааның ханының базыйшыкыны улуг кижилерни эм бижип берип, эмнеп турар мен — дээр болду.

Эмчи дөрт ажы-төлдүг. Улуг уруу Шончалай Москваның юридиктиг академиязында бот-өөредилге-биле өөренип турар. Оглу Шолбан Кызыл хоорайның № 9 школазының 8-ки класында, оон биче оглу №3 школаның 7-ги класында багай эвес өөренип турарлар. Өг-бүлениң хеймери Долума бажыңында өзүп-доругуп орат.

Өг-бүлө дузалал ажил-агынын

тудуп, ногаа, картошканы тарып өстүрүп, чылдың-на оон багай эвес дүжүттү ажаап ап турар. Өг-бүлениң кежигүннери тодуг-догаа амыдыралдыг. Уруу, оолдары дыштанылга үезинде чанып келгеш, бажың ажилыңга дузалажып, ногаа аймаан өстүрүлгү, ада-иезинин бүзүрелдиг дузалакчылары болуп өзүп олурарлар.

Айлаң Сарыг-ооловнаның өг-бүлөзунге, кылып турар ажил-ижинге чедишкенин, алдар атты, ак-көк дээрни, аас-кежикти күзедим.

Арагачы ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Чадаана хоорай.

Чонун өргүлдери хатас барбаан

Тайбың амьдырал кеңдиргези

бээрин дилээримге, ол мынчаар харылады:

— Кызылга тургузар деп турар бо улуг кеңдиргени Индияга тускай чагыг езугаар кылгаш, мында эккелген. Ону кылдыртырынга херек акаша-хөргөни бо тибет башкылар Кызылга ийи чыл иштинде мандалар тургузуп кээп турда, тыва

тургузар деп турарының ийги чылдагааны — ооң эрткен-дүшкөн чон-биле хайымны, оруктар белдири туружу.

Эрткен чылын Калмыкияның найысылалы Элистага мындыг кеңдиргени база хоорайның төвүндө тургустувус. Ол дээрже хөй каът серилериг кылдыр шиштейп үнө берген кончуг чараш павильон иштинде турар. Ынчалза-даа ооң иштинде суккан мантраларның саны 75 миллион азы Кызылга тургузар кеңдиргеден биче болуп турары ол.

— Кеңдиргени тургузуп турарының чылдагааны болгаш ооң хуулгаазын күжү чүдөл?

— Буддизмнің өөрединде кеңдирге тургускан черге амыр-чыргалдыг тайбың амьдырал бодараар. Ол бисти долгандыр турар хүрээнде багай энергияларны оожургадыр. Кижилернің сүлдө-сүзүүн, хей-аьдын бедидер. Кеңдиргени чүглө шак аайы-биле долгаар, ону бир долгаарга, 100 миллион мантраны номчааны ол болуп. Долгап тургаш, Далай-Ламаның «Ом мани падме хум» деп кол мантразын иштинде номчуур болза улам эки.

— Тываның-даа, хоорайның-даа удуртулгасы бо эгелээшкенин деткээрны ышкажыл.

— Олар кезээде деткир улус. Бо удаа база хамык-ла деткимчени көргүзүп, тускай чарлык, доктаалдарны хүлээп алдылар.

Бо чыл делегейниң сарыг шажынчыларынга канчаар-даа аажок улуг юбилейлиг чыл болуп турар.

Таптыг-ла 2550 чыл бурунгаар Шакьямуни Будда бистиң бо шажынывысты үндөзип тургускан. Кайгамчык мындыг чылда Кызыл хоорайның Иван Ярыгин аттыг спорткомплексте Гюдьмед хүрээден беш тибет башкы Ногаан Тара бурганның (Долума бурганның) мандалазын бо хонуктарда тудуп доозуп турар. Ынчалза-даа бо башкыларның Тывага шажынчы чоруу мооң-биле доосту бербес, олар июль 25-те мандаланы бускан соонда, Кызылга база элээн үеде артып каарлар. Чүге дизе, башкылар Арат шөлүнге тургузар деп турар улуг «Мани кеңдиргезин (долгаар барабанны) чыып тургускаш, ооң иштинге буян-кежик мантраларын ораап суккаш, ыдыктааш, ахыткаш чоруурлар. Мен бодум хуумда Арат шөлүнге бо кеңдиргени тургузарының дугайында эгелээшкн чүглө республиканың Чазандан база хоорайның чагыргазындан үнген деп бодап турган мен. Ол чогу-на харын ындыг болду, ынчалза-даа бо хуулгаазын күштүг улуг кеңдиргени Кызылга тургузарынга Тываның бүгү бөдүүн чону, Индиядан бо тибет башкылар болгаш «Тибетти камгалап арттыраалы!» деп фонду база улуг рольду ойнаан чүве-дир.

Хуулгаазын күштүг мындыг кеңдиргелер сарыг шажын өөрединде улуг черни ээлеп турар деп шаам-биле билер мен. Ындыг улуг-биче кеңдиргелерни колдуунда хүрээлерни долгандыр тургузар. Шаандагы тыва хүрээлерге оларның турганы чугаажок, ынчалза-даа кеңдиргелерни база шажын өргээлери болгаш лама-башкылар-биле кады 1930-1940 чылдарда хоругдап, урп каапкан.

Кызылга хуулгаазын кеңдирге тургузарының дугайында саналдың эгелекчилериниң бирээзи, «Тибетти камгалал арттыраалы!» фондунуң чингине директору Игорь Иванович Янчегловтан «Мани» кеңдиргезинге хамаарыштыр бичи чүведен чугаалап

ийи тонна болур. Ооң өзөөн заводта кылдыртып турар деп билер мен. Даштында тибет дылда кончуг күштүг мантра бижээн өнүг чараш кеңдиргени шажынчы уран мастерлер чымчак демірден шуткуп хээлээн. Ону тускай павильон иштинге тургузар.

— Кеңдиргени ыяап-ла Арат шөлүнге тургузарының чылдагааны чүл?

— Бирээде, мындыг улуг кеңдиргелерни колдуунда хоорай, суурларның, хүрээ-хииттерниң төп, көскү черлеринге тургузары кайда-даа чаңчыл апарган. Ол хоорайның архитектуразын чүглө каастаар апаар. Арат шөлүнге

Ынчангаш удавас республиканың чурттакчылары Кызыл хоорайга Россияда эң улуг хуулгаазын «Мани» кеңдиргелиг болур. Ону чүглө тыва чонун өргүл акшалары-биле Индияга тускай шуткуп кылганын катап сагындырып кааин.

Юрий КӨК-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: тибет башкыларның удуртукчузу, мантра доктору Түптен Шакья башкы Индияның хүрээлериниң бирээзинде кеңдиргени долгап, тейлеп тур; павильон иштинде тургускан кеңдирге.

Чуруктарны «Тибетти камгалап арттыраалы!» фондунан алган.

Кажан? Каяа? Чүү?

БЕЛОРУССИЯ МУРНАП ТУРАР

Азия кубогу дээш камгалакчыларның бистиң республикада эртрип турар Бүгү-делегейниң бирги хөй хевирниң маргылдааларның ийги этавында Белоруссия мурнап турар.

Маргылдааның кол судьязы Александр Курсаковтуң дамчытканы-биле Белоруссияның командазының соонда ийги черде Тюмень облазынын, үшкүзүн Кубаның командалары ээлеп турар.

Бо маргылдааларның бирги этавында чадаг чарышка Моолдуң төлээлери тирилээн.

АДЫН ТЫВЫСКАН ШЫПШЫКЧЕ ЧАЛАТТЫРГАН

Бо чылын Памир дагларының бир шыпшык бажынче үнеринге белеткенип турар тыва альпинистерниң удуртукчузу М.Ховалыг камгалакчылар маргылдааларының үезинде С.К.Шойгуга оларның үнүп каапканы Бай-Тайганың бир шыпшык бединге ооң адын тывысканы дийнаткан.

Россияның География ниитилелинче ол шыпшыктын адын албан езуу-биле бадылап бээр дугайында дилег кирирге, амгы үеде дириг кижиниң адын шыпшыкка тыпсыр дээр болза, ол кижии ук шыпшыкче үнген турар уjurлуг деп тайылбырлыг харыы келген. Ынчангаш Тываның альпинистери сайытты Бай-Тайганың бир шыпшыкче кады үнеринче чалаан. Сергей Күжүгетович шыпшыкче үнерин аазаан болгаш тодаргай үезин айыткан — бо чылдың август ай.

ИЙИ МУҢ ОН БЕШ ЧЫЛГА ЧЕДИР...

Тыва Республиканың Чазза Кызылдың 2015 чылга чедир

Бистиң корр.

Университетче шылгалдалар ҮЛАМЧЫЛАВЫШААН

Республиканың эң улуг өөредилге чери болур Тываның күрүне университетинче кирериниң шылгалдалары бо хонуктарда кидин түлүк чоруп турар. Хүлээп алышкын комиссиязы абитуриенттерниң 3000 ажыг билдириндеринин хүлээп алган. Бүгү факультеттерде бир олутче кордакчыларның ортумак саны 5-6 кижии болуп турар. Бюджет олуттарның саны 610 азы эрткен чылдыңына деңгээрге, 20 олут эвээш.

Кирериниң барык бүгү экзаменнери чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының хевиринге эртер. Шак ындыг хевирже бойдус-география, физика-математика, көдээ ажыл-агый болгаш эге өөредилге факультеттери шилчээн. Абитуриенттер хөй документтерни немелде юриспруденция мергелдиг төөгү факультетинде дужаап турар, а университеттиң аңгы юриспруденция факультетинде чүглө 4 бюджет олудун берген, артканын керээ езугаар өөредир.

Өртектиг олуттар саны бөлүктерниң болгаш кирип алырын күзөөннерниң санында хамааржыр.

Бо чылын университетте ийи чаа мергелжил немешкен. Ол дээрже англи немелде дылдыг тыва дыл база немелде дылдыг тыва дыл мергелжилдеридир.

Август 10-нуң соонда, бүгү шылгалдаларның демдектери билднме бергенде, студенттерни университетке кирип санаар.

Бистиң корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун ораакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7781. Чагыг 86.

e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ. Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлатынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харылаар.